

Volume 13, No. (1), 2017

ISSN 0974 - 0317

Research Journal

Half Yearly Double Blind Peer Reviewed Journal of
Humanities, Social Sciences, Commerce & Management

RESEARCH DEVELOPMENT CELL

Estd. 1932

Women's Education Society's
**Lady Amritbai Daga College for Women of Arts, Commerce
& Science and Smt. Ratnidevi Purohit College of
Home Science & Home Science Technology**

NAAC - Re-accredited 'A' Grade

[Identified as College with Potential for Excellence (CPE) by U.G.C., New Delhi]

Research Journal
(A Double Blind Peer-reviewed Journal)
Half Yearly Journal of Humanities, Social Sciences,
Commerce & Management

Co-ordinator

Dr. Deepali Kotwal

Editor

Dr. Shilpa Sarode

Editorial Board

Dr. M. Datalkar
Dr. S. Aghor

Dr. B. Khapekar
Dr. Shivani Balkundi

Dr. D. Bhowate
Dr. S. Kurup

Committee Member

Ms. Mrunalini Thombre

Advisory Board

Dr. P. Chande	Retd. Vice-Chancellor, Kavikulguru Kalidas Sanskrit University, Ramtek.
Dr. M. Kashikar	Prof., PGTD, Political Science, RTM Nagpur University, Nagpur.
Dr. A. S. Ukhalkar	Retd. Principal, G. S. College of Commerce & Economics, Nagpur.
Dr. A. D. Welankar	Retd. Head, Dept. of Marathi, Smt. Binzani Mahavidyalaya, Nagpur.
Dr. K. Mahabal	Asso. Prof., PGTD, Pol. Sci., RTM Nagpur University, Nagpur.
Dr. H. Aher	Retd. Principal, Dr. Wankhede College of Education, Nagpur.
Dr. R. Khubalkar	Head, PGTD, Psychology, RTM Nagpur University, Nagpur.
Dr. S. Johari	Retd. Prof. & Head, PGTD, History, RTM Nagpur University, Nagpur.
Dr. S. Bapat	Retd. Lecturer in Geography, VNGIASS, Nagpur.
Dr. A. V. Deshmukh	Asso. Prof. & Head, Dept. of Political Science, S. B. City College, Nagpur.
Dr. V. Dadhe	Asso. Prof. & Head, PGTD, Hindi, RTM Nagpur University, Nagpur.
Dr. N. Singh	Asso. Prof. & Head, Dept. of Hindi, S. B. City College, Nagpur.
Dr. M. Maind	Asso. Prof. & Head, Dept. of Hindi, C.J. Patel College of Arts, Commerce & Science, Tiroda.

Research Journal

Half Yearly Double Blind Peer Reviewed Journal of
Humanities, Social Sciences, Commerce & Management, Nagpur

Estd. 1932

Women's Education Society's

**Lady Amritbai Daga College for Women of Arts, Commerce
& Science and Smt. Ratnadevi Purohit College of
Home Science & Home Science Technology**

NAAC - Re-accredited 'A' Grade

[Identified as College with Potential for Excellence (CPE) by U.G.C., New Delhi]

Research Journal

(A Double Blind Peer-reviewed Journal)

Half Yearly Journal of Humanities, Social Sciences,
Commerce & Management

Editorial Office

L.A.D. & Smt. R. P. College for Women,
Shankar Nagar, Nagpur - 440 010.

Phone : 0712-2247192, 2246623 Email : ladcollege@yahoo.co.uk

Publishers

Swaprakashan Publication Cell
L.A.D. and Smt. R. P. College for Women, Nagpur.

Printer

Enbitee Enterprises
S. A. Road, Laxminagar, Nagpur.

© Research Journal Vol. **13**, No.(1), 2017. All rights reserved. No part of this publication may be reproduced in any form or by any means or used by any information storage and retrieval system without written permission from the copyright owner.

Opinions expressed in the articles, research papers are those of contributors and do not necessarily reflect the views of the publisher. The publisher is not responsible (as a matter of product liability, negligence or otherwise) for any consequences resulting from any information contained therein.

Subscription Rates

Institutional : Rs. 2000/- (per annum, two issues)

Individual : Rs. 1000/- per copy

Editorial

The present issue of the Journal Vol. 13 No (1) is a double peer reviewed. Each research paper was sent to two experts of the subject.

This volume has total twelve research papers from the stream of Humanities, Social Sciences, Commerce & Management. Out of these twelve research papers four are in English language belonging to Commerce, Geography and Literature subjects. Two research papers are in Sanskrit, deal with modern one act Sanskrit play and ancient epics in Sanskrit language. Two research papers in Hindi language throw light on Comparative Literature and analysis of Hariwanshrai Bacchan as a poet. Out of three research papers in Marathi language two of them are based on literature and one on the subject of Political Science. Research paper in Urdu language focuses on the poetry of renowned Urdu poet Faiz Ahmed Faiz. The views expressed in the research papers of this present issue is of respective research scholars.

We are grateful to the scholars and the panel of peer reviewers for their contribution in the publication of the current issue. We are also grateful to our Principal Dr. Deepali Kotwal for her guidance and encouragement. We extend our sincere thanks to Dr. Kakoli Upadhyya, Dr. Mrunalini Bande and Dr. Vandana Pathak of their time to time guidance. Mr. Satish Thengdi of Enbitee Enterprises deserves our special thanks for his efforts taken for the printing of Journal.

We hope that research papers in this volume will enhance the further knowledge of readers.

Editor and Editorial Board
Research Journal
Vol. 13, No. (1), 2017

Research Journal

Vol. 13

Issue 1

2017

- 1 वडार समाजातील गरिबी आणि भूक यांचे चित्रण ('पडझड' कादंबरीच्या संदर्भात)
रत्नप्रभा अंजनगावकर लांजेवार..... 1
- 2 वसंत कानेटकरांची चरित्रात्मक नाटके : ध्येयवादी नायकांचा आविष्कार
मीनाक्षी भोयर..... 8
- 3 हालावाद के अग्रणी कवि : हरिवंशराय बच्चन
परिवर्तिका अंबादे.....14
- 4 तुलनात्मक साहित्य : अवधारणा, स्वरूप, स्थिति एवं संभावनाएँ
मीनाक्षी वाणी18
- 5 अर्वाचीन संस्कृत साहित्यातील स्त्रीप्रधान संस्कृत महाकाव्ये
अबोली सावदेकर (व्यास)24
- 6 'भ्रष्टाचार' या विषयावर आधारित निवडक आधुनिक संस्कृत एकांकिकांचे
समीक्षात्मक अध्ययन
कविता होले, मृदुला तापस28
- 7 नामवर उर्दू शायर : फ़ैज़ अहमद फ़ैज़
रेशमा तज़यीन34
- 8 Swami Vivekananda : A Writer with Poet's Eye and
Prophet's Imagination
Sawan Dharmपुरीwar..... 37

9	A Study on Consumer Preference Towards Shampoo Brands in Nagpur City Bhavana Khapekar, Shreeja Kurup, Prajakta Sathe	43
10	Adolescence Psychology in the Short Stories : ‘An Ounce of Cure’, ‘Boys and Girls’ and ‘Red Dress-1946’ of Alice Munro Deepali Dhopade	50
11	Water Conservation (Research Article) Rakesh Sarade	55
12	नागपूर महानगरपालिका निवडणुका २०१७ (Research Article) अश्विनी ठाकरे	62

वडार समाजातील गरिबी आणि भूक यांचे चित्रण (‘पडझड’ कादंबरीच्या संदर्भात)

रत्नप्रभा अंजनगावकर लाजेवार

सहयोगी प्राध्यापिका, मराठी विभाग प्रमुख, एल.ए.डी. कॉलेज, शंकरनगर, नागपूर

सारांश

स्वातंत्र्योत्तर काळात अनेक जाती लिहित्या झाल्या. प्रत्येकांनी आपल्या समाजाच्या वेदना, दुःख शब्दबद्ध केले. जो समाज बोलत नव्हता, लिहित नव्हता, त्यांचे मुके अंतरंग बोलू लागले. अक्षरात लिहू लागले. हे लिहिणे प्रचलित, प्रतिष्ठित लिखाणापेक्षा एकदम वेगळे आणि निराळेच होते. माणसाचे, माणूसपणाचे सारे हक्क मिळायला हवेत या जाणिवेतून लिहिले जात होते. गावकुसाबाहेरील जात—जमात आता शिकू लागल्यामुळे त्याच्या लिखाणातून एक नवीन जग वाचकांसमोर आले. आपले दुःख व्यक्त करताना, असहाय्य जिणे त्यांच्या वाट्याला आले. पराकोटीची गरिबी, भूक न शमवणारी गरिबी, त्यामुळेच प्रतिष्ठित समाजाविषयीचा जळजळीत संताप वाड्यातून उसळू लागला. सहजपणे विद्रोहाचा स्वर ह्या साहित्यात खणखणू लागला. “विद्रोह मूल्यांच्या प्रतिष्ठापनेसाठी असतो. एक मूल्यसमूह नाकारून नवा मूल्यसमूह अस्तित्वात यावा म्हणून विद्रोहाचा अवतार असतो. मूल्यभाव नसेल तर विद्रोहाला काही अर्थ नाही.”^१

सांकेतिक शब्द : समाज, वडार, दरिद्री, पडझड

प्रस्तावना

अशोक पवार यांची ‘पडझड’ ही कादंबरी वडार समाजाच्या पार्श्वभूमीवर लिहिलेली आहे. वडार समाज गावकुसाबाहेरच्याही पलीकडचा अत्यंत तळातला भटका समाज. ‘तुक्या’ हा पडझड कादंबरीचा नायक, वडाराच्या तांड्यातून शिकायला गेलेला. काही अपवादानेच दोन—तीन मुले शिकायला गेल्याचा उल्लेख आहे. ‘इळनमाळ’च्या मनोगतात अशोक पवार लिहितात, “मी भटक्या जातीत जन्मलो, माझा बाप अख्खी जिन्दगी पायाला भिंगरी बांधून गावोगाव पोटापायी भटकत आहे. हे जनावराचं जिणं दुसऱ्यांच्या आयुष्यात येऊ नये व भटक्या विमुक्त जमातीच्या व्यथा, वेदना सुजाण समाजाच्या ध्यानात याव्यात, त्यांना आपण सर्वांनी समजून घ्यावं म्हणून हा लिखाणाचा प्रपंच.”^२

‘पडझड’ ही कादंबरी आत्मकथनात्मक आहे. ह्या कादंबरीचा नायक आपली कहाणी

सांगतो. तुक्या आणि इतर लहान—मोठ्या स्त्री—पुरुष व्यक्तितरेखा ह्यांच्या चित्रणातून एकूणच वडार समाज, त्यांची गरिबी, भूक, उपासमार, अवहेलना, अपमान, चारित्र्यहनन, स्त्रियांची विटंबना इत्यादींचे चित्रण वाचकाला अंतर्मुख करून जाते.

व्यक्तिचित्रणातून गरिबी आणि भूक यांचे चित्रण

तुक्या

तुक्या नववीची परीक्षा झाल्यानंतर आपल्या बिन्हाडी येतो. येथून ही कादंबरी सुरू होते. भीक मागून पोट भरणे त्याच्या वाट्याला आले. पूर्वी वडार फाडी फोडायचं काम करायचे. पण सिमेंटच्या घरांमुळे पिढीजात व्यवसाय गेला. “रोडवर गिट्टी फोडण्याचे काम तुरळक लागते. तेच काम करायला हे ह्या गावात आलेले. ते काम संपलेलं म्हणूनच ह्याईच्या जगण्याचे वांदे चाललेले.” तुक्या शिकत असल्यामुळे सर्वजण त्याला शहाणा

समजायचे. हाच शहाणपणा एक दिवस तुक्याच्या अंगाशी येतो. लग्नात वऱ्हाडी बनून जेवण जेवल्यानंतर लोकांच्या लक्षात येताच तोंड, गुडघे फुटेपर्यंत त्याला मारतात. या कादंबरीत तुक्याचं कुटुंब आणि इतर वडारी अनेक कारणानी वडान्यांना त्यांची बिराडे सारखी हलवावी लागतात. कुठेही स्थिरता नाही. तुक्या संवेदनक्षम आहे. जित्या डुकरांच्या कपाळावर हाणताना त्यांची तडफड बघून तो म्हणतो, 'मव्हं काळीज लिपलिप करायलं. कसंतरी होयालं. त्या जागी आपून असतो तर वाटायलं...!'

तुक्या दहावीसाठी वसतिगृहात रहातो. तेथेही तुक्याची माणुसकी प्रत्ययास येते. वसतिगृहातील मुलांच्याकडे लक्ष देणं, दवाखान्यात पोचवणं ही कामे करायचा. अंगावर फाटके कपडे, वऱ्हा—पुस्तकांना पैसे नाही. हॉटेलवर काम करून असे खर्च भागविणाऱ्या तुक्याची शिक्षण घेण्याची जिद्द दिसून येते. पुस्तकात वाचलेल्या शब्दांच्या प्रभावाखाली राहणारा तुक्या मनाला भिडतो. 'श्यामच्या आई'तून काय शिकलास? "स्वतःची कामं स्वतः करावीत आणि खोटं बोलू नये." यासाठी मार खाणारा तुक्या, सुमनसाठी खिचडी ठेवणारा, सुमनच्या रडण्यावर "कामून काकू मव्हं मार मन दुखलं" असं वाईट वाटून घेणारा, तुक्याला मित्र मिळतो दौल्या. कोल्हाटिणीच्या या मुलाशी त्याची मैत्री होते. ही मैत्री दीर्घकाळ टिकते. दुकानावर काम करून अकरावी शिकण्याचे ठरवतो. "आपण आपलं सुधरलं पाहिजे. आपल्याला खूप खूप शिकायचं आहे. मोलमजुरी करू, पण शाळा शिकू. खूप खूप शिकू." शिक्षण तर मऱ्हा आयुष्याची कमाई आहे. खूप मान अपमान पचवून मी हे यश मिळवलं. बिराडातून दहावी पास होणं कठीणच नाही, तर महाकठीण आहे. ह्या कागदाईच्या

भरोश्यावर तर मी आयुष्याची रंगीबेरंगी स्वप्न कोरतोय! हे कागद महे सपनं पुरं करणार हाईत. ...!"

शिक्षणावर असलेला तुक्याचा हा विश्वास कधीच खरा ठरत नाही. दरमजल बिराडं हलवणारा. वडार समाजातील. शिकलेला किंवा न शिकलेला. माणसाच्या आयुष्यात चढउतार तेच. आरामदायी आयुष्य केवळ स्वप्न बनून राहतं. "चांगल्या गोष्टींचा स्वीकार करण्यासाठी शिक्षण असतं." असं म्हणणाऱ्या आणि मानणाऱ्या तुक्याच्या वाट्याला स्वप्नभंग येतात. नवे स्वप्न घडविण्यासाठी गाडी चालली!... "मी शिक्षणाची हिरवी हिरवी स्वप्न बघायलो...."या उत्साहात पदवीचे शिक्षण घेण्यासाठी मुंबईला येतो. शिक्षण घेऊनही हाडं फोडायचं जिणं संपत नाही. विद्यासारख्या कोल्हाटिणीच्या मुलीला फडातून बाहेर नेण्याचं ठरवतो. पण हा नायक काहीच करू शकत नाही. बिराडं हलवण्यासाठी वाटेल त्या थराला तथाकथित समाज जातो. बायकांची बेअबू आणि स्वतःचा जीव वाचविण्यासाठी आक्रोश. पण तुक्या म्हणतो, "मीही लांब पळून आलेला. काय कराव? अन्यायापासून लांब आलेला तुक्या एके वेळी मात्र संतापतो. सायकल विकण्याचा खोटा आळ घेतल्यामुळे गोबराला लाथांनी बुक्क्यांनी मारतो. बिराडी बी. ए. तृतीय वर्षाचा अभ्यास करताना काही विचारपूस न करताना दरोड्याचा गुन्हा ठेवून सर्वांना तुरुंगात टाकतात. पण जेलर तुक्याला सोडतो. एवढ्या वादळात तुक्या बी. ए. होतो. सर्व कागदपत्र व्यवस्थित संदुकात ठेवली. तुक्याला वाटतं, "ह्या संदुकातच मव्ही जन्मकुंडली आहे..." — पण सरकारच्या सवलती यांच्यापर्यंत पोहचत नाहीत. वशिला नाही. पैसा नाही. नौकरी नाही. प्रत्येक ठिकाणी अपयश आणि नोकरीच्या शोधात बिगारी कामे

करणे. स्वप्नांचा न्याय मागायचा कोणाकडे? पण हार न पत्करता नाम्याकडे जाण्याचं तुका ठरवतो. तेथेही अपेक्षाभंग, स्वप्नभंगच वाट्याला येतात. सर्व सर्टिफिकेट्स वाच्यानं फाटल्यावरही त्याला काही वाटत नाही. तुक्या म्हणतो, “भ्रष्टाचाराच्या देशात कशालाच किंमत नसते राव! भ्रष्टाचाराच्या जगात आत ह्या कागदपत्राची किंमत शून्य असते. आन् माणसाची किंमत कवडीमोल होते.... आता मी कागदपत्राचे जगातून मुक्त झालो होतो.” शिक्षणाने तुक्याला शहाणपण दिलं. घरचा विरोध पत्करून त्यांना राजी करत वंदनाशी केलेलं लग्न, समाजाच्या जागरणासाठी मेळावा भरवण्यासाठी खपणे, मुलांना शिकायला वसतिगृहात ठेवणे, त्यामुळे जातीत, गावात त्याची पत वाढते. ज्यावर विश्वास टाकला तो रमेश अन् त्याची बायको रकमी खोटा आळ घेतात, त्यामुळे तुक्याच्या कुटुंबाला समाजातून हाकलून दिले जाते आणि त्यावर सर्वांच्या तोंडाला काळे फासले जाते. आतापर्यंत गावातील माणसांनी आखलेल्या सरहद्दीबाहेर आपल्या वडार जातीत राहणारा तुक्या — वडार समाजाच्याही सरहद्दीच्या बाहेर फेकला जातो. पदवीधर तुक्याचं लाचारीचं जिणं काही संपत नाही. कुठे निवारा नाही. त्याचा तथाकथित स्वतंत्र देशाला जळजळीत सवाल आहे, आपलं मूळ गाव कोणतं? आपणच आपला गाव आता पक्का करून नवी दुनिया उभे करायचे ठरवत असतानाच त्याच जागी लोकांना न्याय देणारं (?) न्यायालय उभे राहणार असते, त्यामुळे त्यांना हाकलले जाते. “तुम्ही भटके लोक, जा ना तिकडे दुसऱ्या गावाला बोंबलत!” या विधानातच भटक्या वडार समाजाची पिळवणूक आणि अस्थिरता लपलेली आहे. चोरी कुणीही करोत, गावाच्या हद्दीतून हद्दपार भटकेच होणार.

तुक्याला, त्याच्या माणसांना गावगुंडांकरवी हल्ला करून, मरेतक ठोकून, बायकोची बेइज्जत करून झोपड्या तोडल्या जातात. प्रत्यक्ष शासकही त्यांच्याकडे लक्ष देत नाही. तुक्याची असहाय्यता विचारमग्न करून जाते. अंतर्मुख करून जाते. तुक्यातला विद्रोह खंबीरपणे उभा राहण्याअगोदरच चिरडला जातो नि मागे उरतात त्यांचे शब्दातील वांझोटे आक्रोश! “संसदेवर बूट फेकून मारावं वाटतं. परंपरावाद्यांना भी चांगलं जोड्यानं बडवावं वाटतं.” असे उद्गार काढतो.

तुक्याच्या अयशस्वी व्यक्तिरेखेभोवती सर्व व्यक्तिरेखा फिरतात आणि त्यातूनच वडार समाजाची दयनीय अवस्था, त्यांचे जिणे, मरण येत नाही म्हणून जिणे हे लेखक मोठ्या पोटतिडकीने मांडतात.

पुरुष व्यक्तिरेखा

इतर व्यक्तिरेखांमध्ये प्रतिकूलतेतही मुलाला शिकवणारा, नव्या आशा पल्लवित करणारा तुक्याचा बाप, वडारातून तुक्याआधी शिकायला गेलेला, तोऱ्यात राहणारा वास्तवतेत मुत्रीघरात कापडं बदलून हातापायाला पट्ट्या बांधलेला उघडाबंब हात—पाय घासत भीक मागणाऱ्या नाम्या, समाजातल्या लोकांना फसवणारा मुकादम, गोबरसारखा तुच्छ वागणाऱ्या नावासारखाच गोबऱ्या, पहिली बायको असूनही नाचणाऱ्या बेबीसोबत संसार मांडणारा धूर्त रामकिसन, ‘समद्याचं भविष्य कामनच असते’ यावर विश्वास ठेवून राघू पोपटाकरवी भविष्य सांगणारा रामा शिंदे, विहीर खोदताना दोर तुटल्यामुळे आयुष्याची दोरी तुटून चेंदामेंदा होऊन मेलेला म्हाद्या, पोराला शिकवण्याच्या भानगडीत न पडता कामाला लावणारा —जगणं पहिलं की शिकणं पहिलं? असा प्रश्न करणारा अधू शंकर इत्यादी अनेक व्यक्तिरेखांमधून वडार

समाजाच्या माणसांची दुःखं वाचकांना हादरवून टाकतात.

‘पडझड’मधील स्त्रिया

भटक्या समाजाचे जीवन हलाखीचे, बेअब्रूचे आणि त्यातही ‘स्त्री’ म्हणून एक वेगळेच दुःख तिच्या वाट्याला येत असते.

“आपण किती भी शाला शिकलो तरी वाण्या—बामण्याचे थोडेच होणार?” असे वास्तवात जगणारी तुक्याची आई, रामकिसन—सोबत पळून जाऊन त्याची रखेल म्हणून राहणारी बेबी कोल्हाटीण, पाणी भरले म्हणून लोकांचा लाथाबुक्क्यांचा मार खाणारी आणि त्याच वेळी परपुरुष स्पर्श वर्ज्य असल्यामुळे स्वतःच्याच समाजाने बहिष्कृत केलेली पारसंता, कामाला दगड, सदा हसतमुख, सासूची लाडकी पण नवरा अपघातात मेल्यावर ‘बुआरी’ ‘पांढऱ्या पायाची’ अशी दूषणं अंगावर घेऊन मायबापाकडे परतलेली सिंधू, दारूड्या लोकांनी पळवून नेऊन सामूहिक बलात्काराला बळी पडलेली आणि त्याच अमानुष लोकांना दारू वाटणारी असहाय्य वंदना कैकाडीन, सासऱ्याच्या आधारानं राहून लेकरं बाळं जगवणारी, बलात्काराला बळी पडलेली कविता, बलात्कार करून नंतर विद्रूप करून मारण्यात आलेली तुळसा! अशा काही निवडक स्त्री—पुरुष व्यक्तिरेखांतून वडारांचे समाजजीवन साकार होते.

वडार समाज : भूकेला दरिद्री समाज

‘पडझड’ या कादंबरीतून मुख्यत्वे वडार समाजाच्या पडझडीचे चित्रण त्याबरोबर पार्श्वी, कोल्हाटी, कैकाडी या समाजाचे अभावाने का होईना चित्रण आले आहे. जीवन सुखदुःखाचे मानूनही सुखाच्या क्षणाचाही स्पर्श दिसत नाही. केवळ दुःखाचा पट डोळ्यासमोर उभा राहतो,

आणि हे दुःखही निराळे. गं. बा. सरदार म्हणतात, “गावकुसाबाहेर जे पिढ्यान्पिढ्या दलित म्हणून जन्मले आणि दलित म्हणून मृत्युमुखी पडले त्यांच्या दुःखांची जात वेगळी आहे.” पोलिसांचा ससेमिरा टाळण्यासाठी हातापाया पडणाऱ्या तुक्याच्या बापाला कोंबडं वगैरे मागितले जाते, तेव्हा पोलीसपाटील म्हणतो, “आहो हे जलमाचे नंगे हाईत.” अशा जिण्यावर कधी कधी डुकराचे मटणाचे जेवण करून स्वतःचे सांत्वन केले जाते. डुकरांना मारणे, जाळात भाजणे, कुन्हाडीने मासाचे खापा करणे इत्यादीचे शहारा आणणारे वर्णन येते. यातून आपल्या पोटापायी निर्दयी बनणारा पुरुष आणि स्त्रिया दोन्ही दारू पिणारे असा वडार समाज उभा राहतो. ‘दारूसंग मटनाचे खांड खात होते. खानपेनं झाल्यावर कुन्हाडीने साऱ्या डुकरांची खांडखुंड केले. हिस्से पाडले. लालबुंद मटन टोपलं टोपलं वाट्याला आलं. तीन दगडाईच्या चुलीवर मटन रटरट शिजू लागलं. बायका भी बंब पेलेल्या. गडी बाईकाईला शिव्या देत होते. बायका भी नवऱ्याला तोल सोडून बोलत होत्या.” (पृ. ११)

वडार समाजाचे भणंग भटकेपण, पोटापायी भीक मागणे, खोटे बोलणे, कुणीही हाकलावं आणि डोक्यावर बिराड घेऊन जावं असे जगणे, बायांच्या अब्रूचे धिंडवडे उघड्या डोळ्यांनी पाहणे, ज्या समाजाने हे दिले त्यांच्याविषीचा तिरस्कार कृतीत—शब्दातही न येऊ देता लाचारीचे जगणे हे जसे कादंबरीतून दिसून येते, तसेच वडार समाजाची बोली हे या कादंबरीचा विशेष. त्यांचे शब्द कधी खटकतात, त्यांच्या म्हणी तथाकथित उच्चभू समाजाला नाके मुरडायला लावणाऱ्या आहेत पण त्यांचे दुःख त्यांच्या बोलीत फार प्रभावी ठरते. “दलितांच्या बोलीत त्यांचा जीवनव्यवहार जसा व्यक्त होतो,

तसा त्यांच्या जातीच्या ज्ञानाचा स्रोतही प्रकट होतो.”^४ तर म. सु. पाटील म्हणतात, “अभिव्यक्तीत पुष्कळदा बोलभाषेतील किंवा व्यवहारातील शब्दप्रयोग केलेले आढळतात. अर्वाच्य, ग्राम्य, अश्लील शब्दांचा वापर बऱ्याच प्रमाणात प्रक्षुब्ध मनस्थितीला वाट करून देताना होते किंवा काही वेळा होते.”^५

अशा रीतीने ज्यांच्या बापजाद्यांनी पाषाणातून लेणी, मूर्ती कोरल्या, किल्ले बांधले त्या वडार, समाजाची ही पडझड, छोट्यामोठ्या व्यक्तिचित्रणातून दिसून येते.

वडार समाजाचं मागणं मोठं नाही. त्यांना हवे पोट भरण्यासाठी काम आणि सन्मानाचं जीवन. सन्मानाच्या जीवनापेक्षाही ‘भूक’ शमवणं. ही भूक त्यांना काहीही करायला लावते. भुकेनंच असं जिणं त्यांच्या वाट्याला आलेलं दिसतं. ह्या कादंबरीत दारिद्र्य आणि भूक ह्यावरील अत्यंत जळजळीत संदर्भ आलेले आहेत. काही उदाहरणे. —

उदा. १ — जास्त वाढलेलं लोकं उष्टं ठेवून हात धुयाचे. त्याच परतवाळ्या उचलून फेकल्या की, त्यावर कावळे—कुत्रे तुटून पडायचे. तेन्चं अनाज कटोऱ्यात भरून नेण्यासाठी आमच्या पोरा—पोरीची झुंबड चालायची. तेच उष्ट—पाष्ट नेऊन खाऊन आम्ही आमची पोटं भरायचो. (पृ. ३)

उदा. २ — खाण्यासाठी कोणतंभी सोंग घेतो! त्या लोकांनी चांगला बारीक केला एखाद्या डाव मरशील कुतऱ्याच्या मौतीनं. (पृ. ५)

उदा. ३ — भी मागून आनलेलं अनाज, बुरशी लागू नये म्हणून ते उन्हात वाळवून

कडक केलेले (पृ. ६)

उदा. ४ — आहो, हे जलमाचे नगे हाईत. (पृ. ९)

उदा. ५ — सुमन खूप हुशार, पण गरीब, गरिबीचं ठसठसनं कवाच लपत नाही. भीक मागितल्याशिवाय गत्यंतर नसतं. (पृ. १९)

उदा. ६ — “आरे तुका, तुह्या पायात चप्पल नाही.”

“तुटली”

“चांभाराकडून शिवून कां घेतली नाही?”

“ती शिवायाच्या लायकीची राहिली नव्हती. फेकून दिली.”

“मग नवी कां घेतली नाही?”

“जवळ पैसा नाही. कोटून घेणार?”

उदा. ७ — समदी घाण... रिकशावाले, हमाल, मजूर समदे याच वसतीत राहतात, त्या सुंदर शहराला याच लोकांनी सुंदर बनवलं. स्वतः मात्र बकाल राहिले. (पृ. ९८)

उदा. ८ — समदे लागलो कामाला. मशिनी—सारखे ... आणि मी वसतिगृहाकडे ... गुलाम म्हणून (पृ. १००)

उदा. ९ — वडारांच्या बिराडावर गावकऱ्यांनी केलेला हल्ला, त्याचे चित्रण अंगावर काटा आणणारे आहे. “जमावाकडून आमच्यावर दगडाचा मारा सुरू झाला. समद्या बायका—पोरं, गडीमाणसं जीव मुठीत घेऊन आम्ही रानोमाळ पळू लागलो. जे सापडलो त्याला ते लोक बदाबद लाताबुक्क्याने, दगडाने, काठीने, ठेसू लागले. कोनाचा हात मोड,

कोनाचा पाय मोड, आमच्या बायाईच्या, तरण्याबांड पोरींच्या आंगावरची कापडं फाडू लागले. समघाईचा जीव वाचविण्यासाठी आक्रोश चाललेला. (पृ. १०५)

उदा. १०— आजच्या महागाईच्या काळात पोटं भरून अवघड होऊन बसल्या. ह्या काळात पोट जगवून राहता आलं तरी खूप झालं राव. (पृ. १४६)

गरिबी आणि भुकेची कोंडी फोडण्यासाठी कादंबरीचा नायक तुक्या अडचणींवर मात करत बी. ए. होतो. शिक्षणाच्या कागदपत्रांना सांभाळून ठेवतो. “ह्या संदुकातच माही जन्मकुंडली आहे” असं म्हणणाऱ्या नि मानणाऱ्या तुक्याच्या वाट्याला मात्र अपेक्षाभंगच येतात. ग्रॅज्युएट झालेल्या तुक्याचे लाचार जिणे असे व्यक्त होते. आता माय—बाप मथारे झाले. त्याईले काम होईना. जगण्याचा ‘जू’ मद्या खांद्यावर येऊन थांबला. मी नोकरीच्या शोधात रोज बिगारी काम करू लागलो. नोकरीसाठी फार्म भरू लागलो. मुलाखती देऊ लागलो. पण मेळ काही जमेना. भ्रष्टाचाराच्या वाटा बघू बघू मीही अबोल होत चालला. आता आयुष्याचे रंगीबेरंगी स्वप्न डोळ्यासमोर येणे कमी होयाने. स्वप्नांचाच स्वप्न खाऊन टाकू लागले. (पृ. ११९)

आणखी एक धक्कादायक वास्तव ‘नाम्या’ च्या रूपात वाचकांसमोर येते. नाम्याही थोडेफार शिकलेला. सर्वांना वाटते तो नोकरी करतो आणि तुक्यालाही नोकरीला लावून देईल. पण जेव्हा सोंग घेऊन नाम्याला भीक मागताना तुक्या पाहतो नि हादरून जातो. तो म्हणतो, “साले समदे एकजात हरामखोर आहेत ... साल्याला एकाएकाला जोड्यांनं मारावं वाटते... (पृ. १२४)

निष्कर्ष

- ‘पडझड’ कादंबरीत पानांपानांवर दारिद्र्य आहे नि अक्षराअक्षरांत भुकेचा कल्लोळ आहे.
- वडार समाजजीवनाचे दर्शन कादंबरीतील ‘तुक्या’ या निवेदकाकडून नियत झाले आहे. निवेदक लेखकाची निर्मिती आहे. लेखक आपल्या मनोभूमिकेवरून भोवतालच्या वास्तवाचा जो अन्वयार्थ लावतो, तोच अन्वयार्थ ‘तुक्या’ मध्ये दिसतो.
- वडार समाजाचे दुःख अत्यंत प्रत्ययकारक ठरते. या कादंबरीचे आत्मकथनात्मक निवेदन हे त्याचे प्रभावी माध्यम ठरते. पीडक आणि पीडित ह्यांच्यातील भेदक सत्यार्थ अनावरणे व्यक्त होतो.
- वडार तरूणाचे हे आत्मकथन हादरवून टाकणारे आहे. क्रूर परिस्थितीशी संघर्ष करताना त्याचा आकांत, तळतळाट, केवळ एकट्याचे नाही, ते संपूर्ण वडार समाजाचे आहे.
- वडार स्त्रियांची वाताहत अंगावर शहारे आणते. देहाची विटंबना झेलून स्वजातीची हेटाळणी वाट्याला येते. बरेचदा नृशंस हत्याही होते. स्त्रियांचे जीवन दुहेरी पडझडीचे उन्मळून गेलेले दिसते.
- ‘पडझड’ कादंबरीतील आशय कृत्रिम कलात्मकता धारण करीत नाही. बोली वापरामुळे जिवंत प्रभावीपणे आला आहे.
- ‘पडझड’ नावाप्रमाणे वडार समाज आणि इतर भटका समाज यांच्या व्यथांचा, दारिद्र्य, भूक यांचा करून आलेख आहे. एका तुक्याचे हे दुःख नाही, वडार समाजाची भूक शमविण्यासाठी चाललेली धडपड आहे.

संदर्भ ग्रंथ

१. भालचंद्र फडके, दलित साहित्य वेदना आणि विद्रोह, पृ. ७०.
२. अशोक पवार, इळनमाळ, मनोगत.
३. गं. बा. सरदार, दलित साहित्य वेदना आणि विद्रोह (पुस्तकातून) पृ. ८०.
४. डॉ. शरणकुमार लिंबाळे, दलित आत्मकथा : एक आकलन, पृ. २३.
५. म. सु. पाटील, दलित कविता व दलित साहित्याचे सौंदर्यशास्त्र, पृ. १५६.

अभ्याससाधने

१. डेंगळे अर्जुन, दलित विद्रोह, लोक वाङ्मय गृह, मुंबई, २००६.
२. डॉ. कुलकर्णी मदन, दलित जाणिवेची कादंबरी, अनंत प्रकाशन, नागपूर, १९९३.
३. डॉ. लिंबाळे शरणकुमार, दलित आत्मकथा : एक आकलन, दिलीपराज, पुणे, २००८.
४. डॉ. मुनघाटे प्रमोद, आदिवासी कादंबरी, तनुजा प्रकाशन, नागपूर, २००५.
५. पानतावणे गंगाधर, चैत्य, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, १९९०.
६. पाटील म.सु., दलित कविता व दलित साहित्याचे सौंदर्यशास्त्र, पद्मगंधा, पुणे, २०१०.
७. फडके, दलित साहित्य—वेदना आणि विद्रोह, विद्या प्रकाशन, पुणे, १९७७.

Address for Correspondence :
dr.ratnaa18@gmail.com

वसंत कानेटकरांची चरित्रात्मक नाटके : ध्येयवादी नायकांचा आविष्कार

मीनाक्षी वि. भोयर

संशोधक, पी.एच.डी., रा.तु.म. नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

सारांश

वसंत कानेटकर यांनी 'हिमालयाची सावली', 'विषवृक्षाची छाया', 'कस्तुरीमृग', 'वादळ माणसाळतंय' आणि 'तू तर चाफेकळी' ही पाच चरित्रात्मक नाटके लिहिली. 'हिमालयाची सावली' या नाटकाचे नायक प्रो. भानू, 'विषवृक्षाची छाया' या नाटकाचे नायक चिंतोबापूजी आणि 'वादळ माणसाळतंय' या नाटकाचे नायक भाई ही पात्रे कानेटकरांनी महर्षी केशव कर्वे, इतिहासाचार्य राजवाडे आणि बाबा आमटे यांच्यावरून रेखाटली आहेत. त्यांचे समाजातील उत्तुंग कार्य, वृद्धावस्थेतही कार्याविषयी असणारी तळमळ, जिद्द, शरीर खंगले तरी मनाचा ताठपणा आणि ध्येयवाद यामुळे ते केवळ नाटकाचे नायक ठरत नाहीत तर संपूर्ण समाजाचे महानायक ठरतात. वसंत कानेटकरांनी आपल्या नाटकांमध्ये या महानायकांच्या व्यक्तित्वाचा आणि कर्तृत्वाचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

सांकेतिक शब्द : ध्येयनिष्ठा, व्यक्तित्व, नाटक, सामर्थ्य

प्रस्तावना

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील एक महत्त्वाचे नाटककार म्हणून वसंत कानेटकर यांचे नाव घेतले जाते. १९५७ ते १९९६ म्हणजे जवळपास ४० वर्षे कानेटकरांनी नाट्यलेखन केले. त्यांच्या नाटकांची संख्या ४१ आहे. कानेटकरांच्या 'वेड्याचं घर उन्हांत' या पहिल्याच नाटकाची गणना नवनाटकांमध्ये केली गेली. कानेटकरांनी मराठी नाट्यसृष्टीत विविध विषय, विविध प्रवाह हाताळले. ऐतिहासिक, चरित्रात्मक, पौराणिक असे प्रवाह पूर्वीचेच असले तरी कानेटकरांनी घातलेली भर केवळ संख्यात्मक दृष्टीने महत्त्वाची ठरत नाही तर ती गुणात्मक दृष्ट्या फार महत्त्वाची ठरते. एका असामान्य व्यक्तीच्या चरित्राचा आधार घेत त्यात कल्पिताची मिसळण करून असामान्य व्यक्तीचे भावजीवन प्रकाशात आणणे आणि तिचा एक व्यक्ती म्हणून शोध घेणे असा प्रयोग कानेटकरांनी आपल्या चरित्रात्मक नाटकांमध्ये केला आहे. चरित्रात्मक नाटकांचा प्रवाह पूर्वीचाच असला तरी त्याला समृद्ध करण्याचे

श्रेय नाटककार वसंत कानेटकर यांना द्यावे लागते. 'हिमालयाची सावली', 'विषवृक्षाची छाया', 'कस्तुरीमृग', 'वादळ माणसाळतंय' आणि 'तू तर चाफेकळी' अशी पाच चरित्रात्मक नाटके कानेटकरांनी लिहिली. 'हिमालयाची सावली' या नाटकाचे नायक प्रो. भानू ही व्यक्तिरेखा समाजसुधारक महर्षी केशव कर्वे, 'विषवृक्षाची छाया' या नाटकाचे नायक चिंतोबापूजी हे पात्र इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे आणि श्री. व्यं. केतकर यांची सरमिसळण करून रेखाटले तर 'वादळ माणसाळतंय' या नाटकाचे नायक भाई हे पात्र वर्तमानकालीन बाबा आमटे यांच्यावरून रेखाटले आहे. महर्षी कर्वे, इतिहासाचार्य राजवाडे आणि बाबा आमटे या व्यक्ती समाजाला अपरिचित नाहीत. कानेटकरांनी त्यांचा एक व्यक्ती म्हणून शोध घेताना त्यांचे कार्य आणि त्यांचे भावजीवन या दोन्ही जीवनाला स्पर्श करित ते प्रेक्षकांसमोर मांडलेले आहेत.

'हिमालयाची सावली' मधील प्रो. भानू

'हिमालयाची सावली' या नाटकामध्ये

हिमालय म्हणून ज्यांच्याकडे बघितले जाते ते म्हणजे प्रो. गुंडा भानू उर्फ नानासाहेब. प्रो. गुंडो भानू यांची व्यक्तिरेखा कानेटकरांनी महर्षी कर्व्यावरून रेखाटली आहे म्हणून त्यांना मोठेपणा प्राप्त होतो असे नाही तर वृद्धावस्थेतही असणारे आंतरिक सामर्थ्य, ध्येयनिष्ठा, परिस्थितीवर मात करण्याचे धैर्य अशा अनेक वैशिष्ट्यांमुळे त्यांची व्यक्तिरेखा ठसठशीत होते.

प्रो. गुंडो भानूंचे एक वैशिष्ट्य कानेटकरांनीच सांगितले आहे ते म्हणजे स्थितप्रज्ञ भानू. भानूंचे वर्णन करताना कानेटकर म्हणतात, “हा माणूस एका कार्याला समर्पित आहे. पण तसा त्याचा जीव कोठेच गुंतला नाही. कशाबद्दलही जबरदस्त प्रेम नाही म्हणून मग कशाचाच रागही नाही. कुटुंबप्रमुख म्हणून त्यांची वृत्ती ‘जैसी गोरूवे रूखाखाली बैसली’ त्या वृक्षासारखी आहे, कुटुंबाबद्दल नव्हे तर आश्रमासारख्या जीवितकार्य मानलेल्या संस्थे-बद्दलही हीच भावना.”^१

नाटकाच्या पहिल्या अंकातच पुरुषोत्तम, कृष्णा यांच्या बोलण्यातून प्रो. भानूंच्या ध्येयाविषयी माहिती मिळते आणि संपूर्ण नाटकभर भानू पिता म्हणून, पती म्हणून जबाबदारी पार पाडताना दिसत नाही तर एक कर्ते सुधारक म्हणूनच दिसतात. वृद्ध असलेला हा म्हातारा सतत विधवांसाठी करावयाच्या कार्यात गुंतलेला दिसतो. ते कुटुंबासाठी नाही तर समाजासाठी जगतात. कुटुंबप्रमुख म्हणून, एक पिता म्हणून मुलांच्या शिक्षणाची जबाबदारी, त्यांच्या लग्नाची जबाबदारी ही कार्ये पार पाडणे त्यांना महत्त्वाचे वाटत नाहीत. नाटकाच्या अगदी सुरुवातीलाच एक अयशस्वी पिता आपल्यापुढे उभा राहतो. ध्येयवादी वृत्तीमुळे त्यांची मुलांपासून ताटातूट झालेली दिसते. प्रो. भानूंच्या स्वभावाचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे

कुटुंबियांबद्दल कोरडेपणा, अलिप्तपणा होय. मुलगा परिक्षेत फर्स्ट क्लास आल्यानंतर त्याचे कौतुक करणे तर दूरच उलट आता आपली जबाबदारी संपली आणि त्याने पुढे स्वतःचे स्वतः बघावे असे सांगतात. स्वतःच्या मुलालाच जेवणाचे पैसे देतात. मुलगा जगन्नाथ याने वडिलांसाठी ६० रूपयांचा कोट आणल्यानंतर त्याला कोटाचे पैसे देतात आणि पुन्हा त्याने महागाईच्या वस्तू आणू नयेत म्हणून बजावतात. असे वागताना त्यांचा स्वाभिमान दिसतो पण आपण आपल्या मुलांना दुखावतो आहोत, त्यांचा अपमान करित आहोत याची त्यांना जाणीव नसते. प्रो. भानूंनी काही तत्त्वे स्वतः पाळली आहेत. त्या तत्त्वांशी ते बांधील आहेत. स्वतः एकदा स्वीकारलेली तत्त्वे ते बदलत नाहीत. सतत कृतिशील असणारे प्रो. भानू येणाऱ्या परिस्थितीला शरण जात नाहीत. अर्धांगवायूचा झटका आल्यानंतर त्यांचे शरीर विकल होते. ते ‘त्याचं काय आहे’ यापलिकडे काहीच बोलू शकत नाहीत पण हे बोलतानाही त्या प्रत्येकवेळी संस्थेविषयी जाणून घेण्याची त्यांची इच्छा असते. त्यांचे शरीर खंगले तरी त्यांचे धैर्य खचत नाही. जो ताठपणा, कणखरपणा सुरुवातीला जाणवतो तो शेवटपर्यंत टिकून राहतो.

वसंत कानेटकर म्हणतात, “माझ्या रसिक वाचक—प्रेक्षकांना मनापासून सांगायचं ते इतकंच की या नाटकातील कथावस्तू, घटना आणि व्यक्तिरेखा सर्वस्वी नसल्या तरी प्राधान्याने कल्पितच आहेत. वस्तुस्थितीशी थोडेफार साम्य आढळताच एकदम निष्कर्षाला येऊन पात्र—प्रसंगाच्या गळ्यात तडकाफडकी नावनिशिवार चिट्ठ्या अडकवण्याचा उतावळेपणा त्यांनी करू नये. थोड्या सूक्ष्मपणे या नाट्यकृतीचा पोत ते न्याहाळतील तर या नाटकातील प्रमुख व दुय्यम

व्यक्तिरेखा रंगवताना सुमारे पाऊणशे वर्षा-पूर्वीच्या अनेक नामांकित व्यक्तिमत्त्वांचे रंग त्यात मिसळलेले त्यांच्या ध्यानात येतील.’’^२ कानेटकरांनी हे विचार ‘हिमालयाची सावली’ या नाटकाच्या प्रस्तावनेत व्यक्त केले असले तरी ते त्यांच्या सर्वच चरित्रात्मक नाटकांना लागू पडणारे आहे. पण नाटकातील घटना-प्रसंग, व्यक्ती आणि वास्तवातील व्यक्ती या चरित्राच्या आधारे बघितल्यास त्यात बरेचसे साम्य आढळते आणि नाटकातील व्यक्ती म्हणजे चरित्रातीलच असे दिसून येते. एका असामान्य व्यक्तीच्या चरित्र वाचनाने लेखक भारावून जातो आणि ती व्यक्ती त्या लेखकाला जशी भावली तसे चित्र तो रेखाटतो. कानेटकरांनी महर्षी कर्व्यांमधील ध्येयवाद प्रो. भानूंमध्ये आणला आहे. दोघांच्याही स्वभावात तसेच ध्येयाच्या पूर्णत्वाकडे होणारी वाटचाल, शरीराने खंगले तरी मनाने तरूण, दोघेही समाजसेवक, हाडामासाचा सच्चा समाजसेवक असे स्वभावविशेष दोघांमध्येही दिसून येतात. या व्यक्तीने स्वतःचे जीवन समाजाला समर्पित केलेले असते. तो कुटुंब, जीवलग व्यक्ती यांच्या पलिकडे गेलेला असतो. त्यांचा संसार कुटुंब नसून त्यांचे कार्य हाच त्यांचा संसार असतो. महर्षी कर्वे यांच्या कार्याची महती इरावतीबाई कर्वे यांच्या बोलण्यातून व्यक्त झालेले आहे. ‘‘माझे केवढे मोठे भाग्य की अशा माणसाची मी सून झाले! त्याहीपेक्षा केवढे महत्तर माझे भाग्य की मी अशा माणसाची बायको झाले नाही!’’^३

इरावतीबाईंनी सासऱ्यांविषयी व्यक्त केलेले मत प्रो. भानूंना पूर्णपणे लागू पडणारे आहे. त्यांच्या हिमालयाएवढ्या उत्तुंग कार्याची महती तिला पटलेली होती पण अशा माणसासोबत संसार करणे किती तारेवरची कसरत आहे याचीही तिला जाणीव होती. प्रो. भानूंबाबतही

त्यांच्या सुनेला असाच अभिमान वाटतो. प्रो. भानूंमध्ये असणारी विशाल दृष्टी, ध्येयाला स्वतःभोवती लपेटून घेणारा हा म्हातारा तरूण वाचकांना प्रेरणा देणारा ठरतो.

‘विषवृक्षाची छाया’मधील चिंतोबापूजी

‘विषवृक्षाची छाया’ या नाटकातील चिंतोबापूजी या नायकामध्ये कानेटकरांनी इतिहासाचार्य राजवाडे, वासुदेवशास्त्री खरे व श्री. व्यं. केतकर मिसळले असले तरी चिंतो-बापूजींमध्ये आपल्याला अधिक प्रमाणात इतिहासाचार्य राजवाडे यांचेच दर्शन घडते.

इतिहास संशोधन हे चिंतोबापूजींचे कार्य. ते जे कार्य करित आहेत ते केवळ त्यांच्याकरिता नाही. मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने गोळा करून त्यातून खरा इतिहास आपल्या देशातील लोकांसमोर मांडणे हे त्यांचे ध्येय आहे. याच इतिहासाने समाजात सुधारणा घडवून आणता येईल असे त्यांना वाटते. इतिहास संशोधनासाठी ते अथक प्रयत्न करतात. पत्नी, मुलगा, मुलगी ह्यांच्याकडे दुर्लक्ष करतात. वाड्यावर जप्ती येणे, मुलीचे लग्न, पत्नीचा मृत्यू, मुलाचे दारिद्र्याला कंटाळून नाटक कंपनीत पळून जाणे या सर्व गोष्टींचा त्यांच्यावर फारसा परिणाम होत नाही. त्यांना आनंद असतो नवीन रूमाले मिळाल्याचा आणि दुःख असते ते लोक आपले कार्य समजू शकत नाही याचे. चिंतोबापूजी कागदपत्रे गोळा करण्यासाठी वाटेला ती पायपीट करतात. आपण आपल्या आयुष्याची ९० वर्षे जगणार आणि या ९० वर्षांच्या वेळापत्रकात समावेश असतो त्यांच्या कार्याचा. कुटुंबातील कोणतीही जबाबदारी ते पार पाडीत नाहीत. त्यांचे नाते असते इतिहास संशोधनाच्या रूमालांशी आणि तीच जबाबदारी ते पूर्णपणे पार पाडतात.

‘विषवृक्षाची छाया’ या नाटकात

चिंतोबापूजींनी स्वीकारलेले कार्य विषवृक्षा-सारखेच आहे. इतिहासाचार्य राजवाडे किंवा श्री. व्यं.केतकर यांच्यामुळे त्यांना मोठेपणा प्राप्त होतो असे नाही तर वृद्धावस्थेतही असणारी ध्येयप्राप्तीची तळमळ, मनाचे सामर्थ्य, परिस्थितीवर मात करण्याचे ध्येय यामुळेही ते मोठे ठरतात. चिंतोबापूजींच्या स्वभावाचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांना कार्याविषयी असणारी तळमळ, आस्था, जिद्द. त्यांनी स्वीकारलेले इतिहास संशोधनाचे कार्य हे त्यांच्या मनोरंजनाचे साधन नाही वा त्यामागे त्यांचा काही स्वार्थ वा लोभही नाही. हे कार्य त्यांनी स्वतः स्वीकारलेले आहे. ते त्यांना तडीस न्यायचे आहे. त्यामुळे जवळ पैसा नसताना वाडा गहाण ठेवतात, इतरांजवळ पैशांची मागणी करतात, सतत पायी प्रवास करतात, जिभेचे चोचले न पुरविता केवळ पोट भरण्यासाठी खिशांला परवडेल असेच पदार्थ खातात याचे कारण त्यांना स्वतःपेक्षा, कुटुंबापेक्षा कार्य महत्वाचे वाटते. त्यांचे इतिहास संशोधनाचे कार्य हे सतीचे वाण आहे. त्यांची जिद्द स्पृहणीय आहे. वय वाढले असले तरी कार्याची जिद्द कायम आहे. संपूर्ण आयुष्य इतिहास संशोधनाची कागदपत्रे जमविण्यात घालविल्या-नंतर मात्र शेवटी नियतीचा आघात होतो. पुरामध्ये त्यांची सर्व कागदपत्रे आणि लिखित सामुग्री वाहून जाते पण या आघाताने चिंतोबापूजी कोसळत नाहीत, हतबल होत नाहीत. हा आघातही ते सहन करतात. वयाने वृद्ध झालेला हा माणूस मनाने मात्र तरूणच असतो आणि “महापुराने वाहून नेली ती फक्त एक ओंजळ होती. साधनसामुग्रीचा महासागर तर अजून मागेच आहे.” असे म्हणून त्याच क्षणी पुन्हा नव्याने कार्याला सुरूवात करतात. ते त्यांच्या कार्याशी एकनिष्ठ आहेत. वय खंगूनही हा म्हातारा तरूणच राहातो, अपयश आल्याने

खचत नाही, वाकत नाही, लटपटत नाही तर येणाऱ्या परिस्थितीचे आनंदाने स्वागत करतो. शेवटच्या क्षणापर्यंत इतिहास संशोधनाचे कार्य करण्याचा त्याने चंग बांधला आहे. त्यांना समाजाला इतिहासाचे महत्त्व पटवून द्यायचे आहे. चिंतोबापूजींची ही जिद्द, ध्येयनिष्ठा समाजाला आदर्श ठरणारी आहे.

‘वादळ माणसाळतंय’मधील भाई

‘वादळ माणसाळतंय’ हे नाटक वर्तमान-कालीन व्यक्तीच्या जीवनावर आधारित आहे. आज बाबा आमटे हयात नसले तरी कानेटकरांनी या नाटकाची निर्मिती १९८४ साली केली त्यावेळी बाबा आमटे होते. अलिकडे त्यांचे निधन झाले असले तरी महाराष्ट्रातील अशी एकही व्यक्ती नसेल ज्यांना बाबा आमटे आणि त्यांचे आनंदवनातील कार्य माहित नाही. बाबा आमटे हे एक वेगळे समाजकार्य करणारे आणि समाजाने हाकलून दिलेल्या कुष्ठरोग्यांना स्वतःच्या कुटुंबातील व्यक्तीप्रमाणे जपणारे एक थोर समाजसेवक होते. कानेटकरांनी या नाटकात त्यांच्या कर्तृत्वाचा आणि व्यक्तित्वाचा शोध भाई या व्यक्तिरेखेद्वारे घेतलेला आहे. बाबा आमटे यांचे व्यक्तिमत्त्व असामान्य आहे. नवनवीन आव्हाने स्वीकारणारे, ध्येयप्राप्तीची जिद्द आणि ती पूर्ण करण्यासाठी चाललेली धडपड अशा बाबा आमटे यांच्या कार्याचा उलगडा केवळ तीन अंकात होऊ शकत नाही. नाटककाराने त्यांचे ध्येय, त्यांची आव्हाने, कार्य, व्यक्तित्व उलगडत जाईल अशा काही गतिमान घटनांची निर्मिती केली आहे.

भाई ‘वादळ माणसाळतंय’ या नाटकाचा नायक. बाबा आमटे यांचे व्यक्तिमत्त्व वादळा-सारखे झंझावती होते. त्याचप्रमाणे भाईसुद्धा वादळासारखे आपल्या कार्याशी झटताना

दिसतात. ते श्रमयोगी आहेत, कर्मयोगी आहेत, ध्येयवादी आहेत. कोणतीही गोष्ट अगदी टोकाला जाऊन करण्याची त्यांची सवय आहे. भाई जे ध्येय स्वीकारतात ते पूर्ण करताना अडचणी, संकटे आलीत तरी ते निराश होत नाहीत तर त्या अडचणींवर मात करतात आणि आपले कार्य पूर्णत्वास नेतात. कुष्ठरोग्यांना पूर्णपणे बरे करून त्यांना समाजात मानाचे स्थान प्राप्त करून देणे हे त्यांचे ध्येय आहे. या कार्यात त्यांना राघूशेट व शिवरामदादा यांचा विरोध सहन करावा लागतो. ते भाईंना खुनाच्या धमक्या देतात पण भाई घाबरत नाहीत. हाती घेतलेल्या कार्यात ते स्वतःला पूर्णपणे झोकून देतात.

कुष्ठरोग्याचा स्पर्श झाला तरी सामान्य माणसे घाबरतात परंतु असामान्य असणारे भाई कुष्ठरोग्यांवर लस शोधून काढण्यासाठी स्वतःच्या शरीरातच कुष्ठरोगाचे जंतू टोचून घेतात. येथे भाईंच्या अफाट सामर्थ्याचे, खऱ्या समाजसेवकाचे दर्शन घडते. भाईंमध्ये शरीराचा व मनाचा दुबळेपणा दिसत नाही.

भाई एक ध्येय आखतात, ते पूर्ण करतात पण त्या ध्येयाच्या पूर्णतेने तृप्त होत नाहीत. ते त्यानंतरही असमाधानी आहेत. एक ध्येय पूर्ण झाले की त्यांचे मन नवीन ध्येयाकडे वळते आणि ते पूर्ण करण्यासाठी पुन्हा तसेच कसोशीने प्रयत्न करतात. नवनवीन आव्हाने स्वीकारून ते पूर्ण करण्याचे सामर्थ्य त्यांच्यामध्ये आहे. कुष्ठरोग्यांसाठी झटणारे भाई ते कार्य करीत असतानाच नागपाऱ्याला आदिवासींच्या समस्या सोडविण्यासाठी त्यांचे मन तिकडे वळते आणि श्रमानंदनगर राघूशेटकडे सोपवून स्वतः आदिवासींकडे जातात. नागपाऱ्याला आदिवासीं-साठी कार्य करणे सोपे काम नाही, तिथेही अनेक अडचणी, संकटे, विरोध मार्गात येईल

पण सतत संकटांना सामोरे जाणारे भाई या गोष्टींना घाबरत नाहीत. अशा या सामर्थ्यशील माणसाला कुणाच्या सहाय्याची गरज नसते, आधाराची सुद्धा गरज नसते पण ते कार्य पूर्णत्वाकडे नेताना मग मात्र ते सर्वांना आपल्या कार्यात सहभागी करण्यात यशस्वीही ठरतात.

जानकी भाईंविषयी “एक वादळ शमण्यापूर्वीच दुसरं वादळ उठवायचं आणि त्यात स्वतःला पूर्णपणे झोकून घ्यायचं, हेच त्यांचे माणसाळणं आहे.” असे उद्गार काढते. भाईंच्या या माणसाळलेपणातूनच भाईंची व्यक्तिरेखा अधिक उलगडत जाते. भाई या व्यक्तिरेखेने संपूर्ण नाटक व्यापलेले आहे. तत्त्वनिष्ठ, सामर्थ्यशील, स्वतःच्या बुद्धीशी, विचारांशी कोणतीही तडजोड न करता आपले ध्येय पूर्ण करण्यासाठी दिवसरात्र एक करणारा भाई एक महानायकच ठरतो. कानेटकरांनी निर्माण केलेली भाईंची व्यक्तिरेखा आव्हानात्मक आहे. ती विचार करायला लावणारी आहे.

वसंत कानेटकरांच्या ‘हिमालयाची सावली’, ‘विषवृक्षाची छाया’, ‘वादळ माणसाळतंय’ या नाटकातील नायक बघितल्यास हे नायक केवळ त्यांच्या नाटकाचे नायक ठरत नाहीत तर त्यांच्यात असणारी ध्येयनिष्ठा, सामर्थ्यनिष्ठा, कर्तृत्ववान, वृद्धावस्थेतही नव्या योजना आखून त्या पूर्ण करण्याची जिद्द यामुळे ते समाजाचे, राज्याचे एवढेच नाही तर संपूर्ण विश्वाचे नायक ठरतात.

निष्कर्ष

- वसंत कानेटकरांच्या ‘हिमालयाची सावली’, ‘विषवृक्षाची छाया’ आणि ‘वादळ माणसाळतंय’ या नाटकांनी चरित्रात्मक नाटकांच्या प्रवाहात मौल्यवान भर घालून हा प्रवाह समृद्ध करण्यात या नाटकांचा

महत्त्वाचा वाटा आहे.

- वसंत कानेटकरांच्या 'हिमालयाची सावली', 'विषवृक्षाची छाया' आणि 'वादळ माणसाळतंय' ही तिन्ही नाटके महत्त्वाची ठरली ती त्यातील ध्येयवादी नायकांमुळे. या नाटकांचे वेगळेपण आणि महत्त्व नायकांच्या ध्येयवादात दिसून येते.
- कानेटकरांनी नाटकांमध्ये महर्षी कर्वे, इतिहासाचार्य राजवाडे व बाबा आमटे अशा महापुरूषांचा एक समाजसुधारक आणि सामान्य व्यक्ती अशा दोन्ही रूपात घेतलेला वेध हा मराठी चरित्रात्मक नाटकांमध्ये एक वेगळेपणा निर्माण करतो.
- महर्षी कर्वे, इतिहासाचार्य राजवाडे व बाबा आमटे ह्या असामान्य व्यक्तीतील सामान्यत्व प्रकाशात आणण्यात कानेटकर यशस्वी ठरले असून ही नाटके केवळ ह्या समाजसुधारकांमुळेच मोठी ठरली असे नाही तर त्यातील प्रो. भानू, चिंतोबापूजी आणि

भाई या व्यक्तितरेखांना एक स्वतःचे वेगळे स्थान कानेटकरांनी नाटकात मिळवून दिले आहे.

- या नाटकातील नायकांचे मोठेपण त्यांच्या ध्येयात आहे. कधीही परिस्थितीपुढे न झुकणारे, नवनव्या योजना आखणारे आणि त्या अमलात आणणारे हे नायक मनाने कधीही खचत नाहीत, खंगत नाहीत, दुभंगत नाहीत तर धैर्याने पुढे जाऊन परिस्थितीवर मात करतात हे या नाटकांचे वेगळेपण आहे.
- कानेटकरांच्या 'हिमालयाची सावली', 'विषवृक्षाची छाया' आणि 'वादळ माणसाळतंय' या नाटकातील नायकांची जिद्द, तत्त्वनिष्ठा, सामर्थ्यशील, स्वतःच्या बुद्धीशी, विचारांशी कोणतीही तडजोड न करता ध्येयाच्या पूर्णत्वाकडे होणारी वाटचाल यामुळे हे नायक संपूर्ण समाजाचे महानायक ठरतात.

संदर्भ

१. वसंत कानेटकर, 'नाटक : एक चिंतन', नीलकंठ प्रकाशन, पहिली आवृत्ती, पुणे, ४ जुलै १९७४, पृ. ३८
२. वसंत कानेटकर, प्रस्तावना, 'हिमालयाची सावली', पॉप्युलर प्रकाशन, पाचवी आवृत्ती, मुंबई, १९९३
३. इरावती कर्वे, 'भोवरा', रा.ज.देशमुख प्रकाशन, चौथी आवृत्ती, पुणे, १९७५, पृ.७७
४. वसंत कानेटकर, 'विषवृक्षाची छाया', पॉप्युलर प्रकाशन, दुसरी आवृत्ती, मुंबई, १९९६, पृ.९०.
५. वसंत कानेटकर, 'वादळ माणसाळतंय', परचुरे प्रकाशन, पहिली आवृत्ती, मुंबई, १९८४, पृ.७६.

संदर्भ ग्रंथ

१. कर्वे इरावती, 'भोवरा', रा.ज.देशमुख प्रकाशन, चौथी आवृत्ती, पुणे, १९७५
२. कानेटकर वसंत, 'नाटक : एक चिंतन', नीलकंठ प्रकाशन, पहिली आवृत्ती, पुणे, ४ जुलै १९७४
३. कानेटकर वसंत, 'मी-माझ्याशी', इंद्रायणी साहित्य, पुणे, १९८६
४. जयस्वाल राजन, 'कानेटकरांची नाट्यसृष्टी', सृजन प्रकाशन, पहिली आवृत्ती, नागपूर
५. पाटणकर रा.भा., 'वसंत कानेटकरांची नाटके वैविध्य आणि भ्रुवीकरण', मौज प्रकाशन, पहिली आवृत्ती, मुंबई, २००२
६. लांडगे संजय, 'वसंत कानेटकरांचे नाट्यवैभव', अक्षरलेखन प्रकाशन, पहिली आवृत्ती, सोलापूर, २००८

Address for Correspondence :
minakshiraut@gmail.com

हालावाद के अग्रणी कवि : हरिवंशराय बच्चन

डॉ. परिवर्तिका अंबादे

सहयोगी प्राध्यापिका, हिंदी विभाग प्रमुख, एल.ए.डी. कॉलेज, शंकरनगर, नागपुर

सारांश

आधुनिक काल का आरम्भ भारतेन्दु के सृजन—काल से माना जाता है, तो स्पष्ट है कि इस काल का पहला उप—विभाजन भारतेन्दु की प्रवृत्तियों से प्रभावित साहित्य के सृजन तक स्वीकार किया जा सकता है। इस काल में पुनर्जागरण का मंत्र हवाओं में गुंजने लगा था। साथ में सामाजिक, राजनीतिक सुधारों को भी बल मिला। इसके उपरान्त छायावाद काल का आविर्भाव हुआ और तदोपरान्त प्रगति—प्रयोग काल रहा तथा नई कविता का श्रीगणेश हुआ। भारतेन्दु—युग, द्विवेदी युग, छायावाद, प्रगति काल, प्रयोग—काल तथा नई कविता, इस विभाजन के बीच में एक लघु ज्वार हालावाद का भी आया जो सन १९३५ ई. के आसपास दिखाई दिया जिसके गायक कवि हरिवंशराय बच्चन हैं। छायावाद और प्रगतिवाद की संक्रमणकालीन काव्यधारा है वैयक्तिक कविता, जिसके विकास में हरिवंशराय बच्चन तथा भगवतीचरण वर्मा का विशेष योगदान है। उन्हें अंग्रेजी शब्दावली “न्यूरोमैटिक की तर्ज पर “नवरोमांसवादी” अथवा “नव्यस्वच्छन्दतावादी” भी कहा जाने लगा। कवियों ने विराट सत्ता से अपने को अलग रखकर अपने अनुभवों की अभिव्यक्ति दी है। ‘काव्य’ शब्द से ही किसी रचना के भाव—पक्ष तथा अंतःसौंदर्य का बोध होता है। वस्तुतः काव्य एक रचना है, सृजन है, जिसका स्वरूप अत्यन्त व्यापक होने के साथ—साथ सूक्ष्म भी है। काव्य शब्द उन समस्त सर्जनाओं का समाहार है। जिनका सम्बन्ध जीवन के समस्त प्रकार के रागात्मक या भावात्मक रूपों में रहा करता है।

सांकेतिक शब्द : काव्य, साहित्य, हालावाद, कवि, मधुशाला, रूबाई, हाला।

प्रस्तावना

जीवन का प्रवाह अनन्त है तथा अनन्त और अज्ञात काल से विकासमान मानव—जीवन में भावों, विचारों, आकांक्षाओं का असीम प्रवाह सतत प्रवाहमान रहता है। इस प्रवाह याने मानव चेतना के साथ साहित्य अस्तित्व में आया। वेद हमारा सबसे प्राचीन साहित्य है, और काव्य का मूल स्रोत वेद ही है। वैदिक ग्रन्थों में काव्य की झलक पाई जाती है। हृदय में उमड़ रहे दुःख, दर्द, सुखःदुख को गीत के माध्यम से दी गई अभिव्यक्ति प्रबल होती है। पंत जी ने भी कहाँ हैं —

वियोगी होगा पहला कवि, आह से उपजा होगा गान।
उमड़कर आँखों से चुपचाप, बही होगी कविता अंजान।।

हरिवंशराय बच्चन इसी वैयक्तिक कविता या व्यक्तिवादी गीत कविता या हालावादी काव्य के अग्रणी कवि हैं। इनका जन्म २७ नवंबर १९०७ को इलाहाबाद के पास प्रतापगढ़

जिले के एक छोटे से गाँव में हुआ था। उन्होंने १९३८ में इलाहाबाद विश्वविद्यालय से अंग्रेजी साहित्य में एम.ए. किया तथा १९५२ में इंग्लैण्ड गये, वहाँ कैंब्रिज विश्वविद्यालय में अंग्रेजी साहित्य/काव्य पर शोध किया। १९५५ में कैंब्रिज से वापस आने के बाद भारत सरकार के विदेश मंत्रालय में हिन्दी विशेषज्ञ के रूप में नियुक्त हो गये। १९७६ में पद्मभूषण की उपाधि मिली। इसके पहले १९६९ में साहित्य अकादमी पुरस्कार से नवाजा गया।

बच्चनजी का समग्र साहित्य ‘बच्चन रचनावली’ के रूप में प्रकाशित है। इसके विविध खंड हैं। हरिवंशराय बच्चन की ‘खैयाम की रूबाइयाँ’ के अनुवाद प्रसिद्ध हैं। बच्चनजी ने अपनी कविता में मानव जीवन के अनेक पहलुओं को गहराई से देखा, समझा और व्यक्त किया है। उनकी सभी काव्य कृतियों का अपना एक निजी महत्त्व है, लेकिन उनकी मधुशाला

का अपना एक विशेष महत्त्व है। उनके सम्पूर्ण काव्य साहित्य में सर्वाधिक चर्चित कृति है मधुशाला। मधुशाला काव्य संग्रह से ही हरिवंशराय बच्चन को देखा जाय तो सन् १९३० से १९३५ तक हमारा राजनीतिक जीवन निराशाओं की कहानी मात्र रह गया था। गोलमेज सम्मेलन की असफलता, भगतसिंह को फाँसी, गांधीवादी अतिशय नैतिकता से नए आधुनिक मनुष्य का तालमेल न कर पाना आदि परिस्थितियों ने दो प्रकार के विद्रोह को जन्म दिया। एक सामाजिक अत्याचार, शोषण, विषमता आदि के विरोध में उठ खड़ी हुई जो प्रगतिवादी काव्य धारा के रूप में प्रतिष्ठित हुई और दूसरा विद्रोह याने समाज की नैतिक वृत्तियों और बन्धनों का विरोध करके अपने लिए सुख—सुविधाओं के साधन जुटाने में व्यक्त हुआ और कवि विलास के गीत गुनगुनाने लगे। यही भावना हिन्दी में “हालावादी काव्य” के नाम से जानी जाती है।

हिन्दी में हालावादी काव्य—धारा सन १९३३ व १९३६ चार वर्ष तक जीवित रही। हालावाद की उत्पत्ति, विकास और समाप्ति की कहानी बच्चन की तीन काव्य—कृतियों के साथ ही पूरी हो गई। मधुशाला, मधुबाला और मधुकलश इन तिनो रचनाओं में यौवन, सौंदर्य और मस्ती के मादक भाव है। कवि की मदिरा के मादक उन्माद में जीवन की सम्पूर्ण रिक्तता और अभावों को व्यक्ति भूल जाता है। बच्चन ने स्वयं मधुशाला की भूमिका में लिखा है—
“आह जीवन की मदिरा जो हमें विवश होकर पीनी पड़ी है, कितनी कड़वी है। कितनी! यह मदिरा उस मदिरा के नशे को उतार देगी, जीवन की दुःख दायिनी चेतना की विस्मृति के गर्म में गिराएगी तथा प्रबल, दैव, दुर्दम काल, निर्मम कर्म और निर्दय नियति के क्रूर, कठोर, दुर्बल

मानव के पास जग—जीवन की समस्त अधि—व्याधियों की यही एक महाऔषधि है।”^१

बच्चनजी मधुशाला का प्रारम्भ ही अपनी निजी सीमा से सिकुड़कर करते हैं —

मृदु भावों के अंगुरों की मैं आज बना लाया हाला।
प्रीयतम अपने ही हाथों से आज पिलाऊँगा प्याला।
पहले भोग लगेगा तेरा, फिर प्रसाद जग पाएगा,
सबसे पहले तेरा स्वागत, करती मेरी मधुशाला।^२

हिन्दी साहित्य में हालावाद के प्रवर्तक के रूप में हरिवंशराय बच्चन को माना जाता है।

कहते हैं ना जहाँ न पहुँचे रवि वहाँ पहुँचे कवि। वैसे तो सर्वदा से ही कवि को पथ—प्रदर्शक माना जाता रहा है क्योंकि वह विद्यमान वस्तु में जिस अविद्यमान के दर्शन करता है वह साधारण मनुष्य के लिए संभव नहीं। बच्चनजी का स्पष्ट मत है कि कवि सत्य, शिव एवं सौन्दर्य के प्रेरक तत्त्वों को साधारण मनुष्य की अपेक्षा अधिक सहजता से हृदयंगत करके सम्पूर्ण जगत का मार्गदर्शन करता है:—

जो सत्य, शिव, शुभ सुन्दर शुचितर होता है
दुनिया रहती है उसके प्रति अंधी अजान।
वह उसे देखती, उसके प्रति नतशिर होती
जब कोई कवि करता उसको आँखे प्रदान।^३

जीवन के प्रति आस्था रखने वाले बच्चन जी कविकर्म के संबंध में बड़ी ही अच्छी बात करते हैं —

कर्म कविता का नहीं इससे बड़ा है
कुछ अबोलों को बोला दे,
कर्म कवि का भी नहीं इससे बड़ा है,
कुछ अबोलों की कथाओं से
किसी के प्राण, मन, जीवन शिरा को थरथरा दे।^४

जीवन के प्रति आस्था के साथ साथ बच्चनजी समाज के प्रति तटस्थ है। वैसे भी हालावादी कवि जगत् और समाज के प्रति तटस्थता तथा उपेक्षा का भाव रखते थे। बच्चनजी लोकहित के प्रति तथा मानवता के

प्रति सजग रहे। व्यक्तिवादिता की झलक भी हमें उनके काव्य में दिखाई देती है —

सबके हित की बात अकेली,
कवि की वाणी कर सकती है
अपने स्वर में आनेवाली
मानवता का भाव लिये मैं
आज न मुझसे बोला
अपने अन्तस्तल में राग लिये मैं।⁴

बच्चनजी हालावादी काव्य के माध्यम से समाज, धर्म, मर्यादा, नैतिकता के विरुद्ध खुला विद्रोह करके किसी नई काव्य-धारा को प्रवाहित करना चाहते थे। किन्तु वे इसमें पूरी तरह सफल नहीं हुए। उस समय कुछ निराशा और सामाजिक उपेक्षा के कारण उनके मन में एक असह्य अन्तर्व्यवस्था जल रही थी। जीवन में भयंकर हाहाकार, एक भयाकुल चित्कार भरा था जो कवि को चैन नहीं लेने देता। उसके कुछ सामाजिक कारण थे तो कुछ व्यक्तिगत कारण इसलिये वह कुछ क्षणों के लिए शराब और शराबघरों का सहारा लेकर (गीतों के माध्यम से) अपनी असह्य अन्तर्वेदना को भूलाने का उपक्रम करता है —

मैं कहाँ हूँ और वह आदर्श मधुशाला कहाँ है?
विस्मरण दे जागरण के साथ मधुशाला कहाँ है?
है कहाँ प्याला की जो दे चिर तृषा, चिर तृप्ति में भी
जो डुबा तो ले मगर दे पारकर, हाला कहाँ है?⁵

इस प्रकार अपनी वेदना को भूलाने के लिए असंख्य मधुमय गीत गाये किन्तु समाज ने न तो हालावाद को और न उसकी पीड़ा को ही मान्यता दी। मनुष्य एक सामाजिक प्राणी है और समाज की उपेक्षा पाकर वह टूट सकता है और इसलिये वे कहते हैं —

जय हो हे संसार तुम्हारी ।
जहाँ झुकें हम, वहाँ तनों तुम
जहाँ मिटे हम, वहाँ बनों तुम
तुम जीते उस ठोर,
जहाँ पर हमने बाजी हारी।⁶

बच्चनजी की काव्यकृति ने कुछ समय तक किशोरों और युवकों को तीव्र मादकता और भावुकता में उन्मत्त बनाए रखा। उन्होंने अपनी बात को एक रूबाई में रूपक के माध्यम से यह स्पष्ट किया की कवि रूपी साकी का कविता रूपी प्याला केवल कल्पना रूपी हाला से भर सकता है। यह हाला भावना रूपी लता से प्राप्त होती है और कल्पना की व्यापकता के अनुकूल काव्य चषक निरतन हाला से भरा रहता है। इस सम्पूर्ण प्रक्रिया को काव्यरूपी मधुशाला से घटित होते हुए दिखलाया है—

भावुकता अंगूर लता के
खींच कल्पना की हाला,
कवि साकी बनकर आया है
भर कर कविता का प्याला।
कभी न कण भर खाली होगा
लाख पियें दो लाख पिये,
पाठक गण हैं पीने वाले
पुस्तक मेरी मधुशाला।⁷

बच्चनजी ने वेदना की अभिव्यक्ति को काव्य के लिए अपरिहार्य माना है। उनके अनुसार कविता वेदना की वह मधुरतम अभिव्यक्ति है जिसकी विकलता तीव्रतम होती है।

अपनी व्यक्तिगत प्रतिक्रियाओं को स्वीकार करने के अतिरिक्त देशप्रेम का भी समावेश किया है —

काव्य कल्पना के डैनों पर चढ़ मैं उडता जाऊँ
बहुत दुर जाकर भी अपने, भारत को न भुलाऊँ।.....⁸

बच्चनजी ने नारी को कविता की साकार प्रतिमा मानकर लौकिक प्रणय संबंधों की पवित्रता को भी काव्य का प्रेरक स्रोत बतलाया है।

काम न तेरा कविता करना, किन्तु भावना मुझसे भरना
कवि करने वाली तू है, कविता सजीव, हे प्राण।....⁹

हरिवंशराय बच्चन ने “मधुशाला” लिखने के पूर्व उमर खैय्याम की रूबाइयों का अनुवाद

किया था — ‘रूबाइयों में उमर खैयाम’ का अनुवाद “खैयाम की मधुशाला”। शायद उसी से प्रभावित होकर उन्होंने अपनी भावनाओं को व्यक्त करने के लिए ‘प्याला, हाला, मदिरा, साकी’ आदि को अपने काव्य में प्रतिक रूप में मान्यता देकर ‘मधुशाला’ काव्य—कृति की रचना की थी। उन्होंने जीवन को मधुशाला का प्याला कहते हुए अपने भावों को अभिव्यंजित किया।

हरिवंशराय बच्चन कविता के सन्दर्भ में लिखते हैं कि “कविता से मैंने हमेशा एक माँग की है कि वह लिखनेवाले को आनन्द दे, सुननेवाले को आनन्द दे, पढ़नेवाले को आनन्द दे। इस प्रकार उन्होंने काव्य के सम्बन्ध में गहराई के साथ विचार करते हुए अपने अंतःस्वर को यों मुखरित किया है —

मैं जनजीवन का भार लिए फिरता हूँ।

फिर भी जीवन में प्यास लिए फिरता हूँ।^{११}

उनकी भाषा सहज, सरल और विचारों तथा भावों के अनुरूप प्रयुक्त हुई है। “तुम गा दो” कविता में उनकी भाषा की सहजता और विचारों की तरलता देखते ही बनती हैं —

सुन्दर और असुन्दर जग में मैंने क्या न सहारा,

इतनी ममतामय दुनिया में मैं केवल अनचाहा।

देखूँ, अब किसकी रूकती है जा मुझ पर अभिलाषा

तुम रख लो मेरा गान अमर हो जाए।

तु गा दो, मेरा गान अमर हो जाए।^{१२}

निष्कर्ष

हरिवंशराय बच्चनजी ने हालावाद के प्रवर्तक के रूप में हिन्दी में पदार्पण किया। हालावाद यह राजनितिक एवं सामाजिक परिस्थिति से उभरे विद्रोह से परावृत्त होने का प्रयास था। उस समय बच्चनजी ने अपनी काव्य रचनाएँ ‘मधुशाला’, ‘मधुबाला’ और ‘मधुकलश’ से किशोरो एवं युवकों को काफी प्रभावित किया था। व्यक्तिगत वेदना, पीड़ा आदि को इन काव्य के माध्यम से अभिव्यक्त किया। इसके उपरान्त वह मानव—चेतना की ओर अग्रसर हुए। धीरे धीरे हालावाद से दूर होने लगे। उन्होंने जीवन के अनेक पक्षों को काव्य में रसमय किया। ‘निशा—निमंत्रण’ और उसकी बाद की काव्य—कृतियों में हालावाद के दर्शन नहीं होते। उनके काव्य का अध्ययन करने पर यह दृष्टिगोचर होता है कि वे जीवन में निराशा से आशा की ओर निरंतर बढ़ते रहे हैं। फिर भी हिन्दी—काव्य में उनका मान और स्थान उनके हालावादी काव्य के कारण ही बना रहा। उस प्रकार हिन्दी काव्य के महत्त्वपूर्ण हस्ताक्षर के रूप में प्रख्यात हुए तथा हिन्दी कविता को लोकप्रिय बनाने में ऐतिहासिक योग दिया।

संदर्भ सूची

१. मधुशाला, भूमिका से डॉ. हरिवंशराय बच्चन
२. मधुशाला — डॉ. हरिवंशराय बच्चन पृ. २५
३. आधुनिक हिन्दी कविता में काव्य—चिन्तन, करूणाशंकर उपाध्याय पृ. ६४
४. आधुनिक हिन्दी कविता में काव्य—चिन्तन, करूणाशंकर उपाध्याय पृ. १८५
५. आधुनिक हिन्दी कविता में काव्य—चिन्तन, करूणाशंकर उपाध्याय पृ. ६०
६. आ. हि.क. का इतिहास से उद्धृत डॉ. लक्ष्मीनारायण चातक पृ. ८८
७. आ. हि.क. का इतिहास से उद्धृत डॉ. लक्ष्मीनारायण चातक पृ. ८९

८. मधुशाला — डॉ. हरिवंशराय बच्चन ...पृ. २६
९. आधुनिक हिन्दी कविता में काव्य—चिन्तन, करूणाशंकर उपाध्याय पृ. १६६
१०. आधुनिक हिन्दी कविता में काव्य—चिन्तन करूणाशंकर उपाध्याय पृ. १६५
११. आधुनिक हिन्दी कविता का इतिहास — डॉ. चातक पृ. १२४
१२. आधुनिक हिन्दी काव्य सरिता, उमेशचंद्र मिश्र — पृ. १३०

Address for Correspondence
parivartikaa@rediffmail.com

तुलनात्मक साहित्य : अवधारणा, स्वरूप, स्थिति एवं संभावनाएँ

डॉ. मीनाक्षी वाणी

सहाय्यक प्राध्यापिका, हिंदी विभाग, एल.ए.डी. कॉलेज, शंकरनगर, नागपुर

सारांश

भाषा मनुष्य के भावों की अभिव्यक्ति करने का साधन है। इसी के माध्यम से मनुष्य अपने विचारों का विनिमय कर सकता है। मनुष्य को जोड़ने का साधन भाषा ही है। भाषा के माध्यम से ही हम समाज के विचारों को समझ सकते हैं, यही कार्य तुलनात्मक अध्ययन से सरल एवं सुलभ होता है। तुलनात्मक साहित्य इस विखंडित विश्व में एकता साधने का एक अच्छा रास्ता है। आधुनिक साहित्य चिंतन की यह एक नई संकल्पना है। आज भारतीय विश्वविद्यालयों में तुलनात्मक अध्ययन अभिरूचि का विषय बन चुका है। इसका प्रारंभ १९ वीं शताब्दी से माना जाता है। यह विधा बहुत प्राचीन है। इसके संबंध में मैथ्यू आर्नल्ड कहते हैं — जब मनुष्य स्वतः चिंतन करने लगा तब से यह विधा पाई जाती है। मनुष्य की भाषा से ही तुलनात्मक अध्ययन का विकास हुआ। विभिन्न भाषाएँ होने के कारण उनका अलग-अलग साहित्य है। उन साहित्य को समझने के लिए तुलनात्मक अध्ययन की आवश्यकता है।

सांकेतिक शब्द : तुलनात्मक, अध्ययन, साहित्यिक, भूमंडलीकरण, अनुवाद, समीक्षा, आलोचना।

प्रस्तावना

तुलनात्मक साहित्य : अर्थ एवं परिभाषाएँ — ‘तुलना’ शब्द तुल—तोलने धातु से भाववाचक संज्ञा के रूप में निर्मित हुआ है। ‘तुलना’ शब्द का अर्थ है— बराबरी मुकाबला एवं होड़। ‘तुलना’ शब्द शोध के क्षेत्र में सामान्य अर्थ से हट कर एक विशिष्ट, निश्चित एवं संकुचित अर्थवाची शब्द हो गया हो।^१ तुलनात्मक शोध के अंतर्गत किन्हीं दो समकालीन या विषम कालीन समान गुणात्मक प्रतीत होने वाली कृतियों का अध्ययन किया जाता है। यह अध्ययन दो युगों, दो दलों, दो भाषाओं एवं दो व्यक्तियों का हो सकता है।

तुलनात्मक अध्ययन के संदर्भ में डॉ. नगेंद्र का मानना है कि— “तुलनात्मक साहित्य जैसे नाम से ही स्पष्ट हैं साहित्य एक प्रकार का अन्तः साहित्यिक अध्ययन है, जो अनेक भाषाओं को आधार मानकर चलता है और जिसका उद्देश्य होता है अनेकता में एकता का संधान।”^२ नगेंद्र जी तुलनात्मक अध्ययन की परिभाषा में भाषा को महत्वपूर्ण साधन मानते हैं

तथा अनेकता में एकता को स्थापित करना ही तुलनात्मक अध्ययन का कार्य मानते हैं। प्रो. आई.एन. चंद्रशेखर रेड्डी :— रेड्डी तुलनात्मक अध्ययन के संदर्भ में लिखते हैं — “तुलनात्मक अध्ययन एक अन्तः साहित्यिक शोध या अध्ययन है, जो एक नहीं अनेक साहित्यों को लेकर किया जाता है। इसमें भारतीय साहित्य की अवधारणा एवं विश्व की अवधारणा भी समा जाती हैं।”^३ अर्थात् तुलनात्मक अध्ययन विभिन्न भाषा के साहित्य को लेकर किया जाता है। इसमें भारतीय साहित्य के साथ-साथ विश्व साहित्य का भी तुलनात्मक अध्ययन किया जाता है, जैसे तुलनात्मक अध्ययन भूमंडलीकरण की दृष्टि से अत्यंत महत्वपूर्ण है, जिसमें साहित्य की विशालता का अध्ययन किया जाता है।

तुलनात्मक साहित्य के अंतर्गत जहाँ विधा, मोटिफ तथा कथावस्तु के स्थानांतरण या किसी विदेशी लेखक के प्रभाव या स्वीकृति या साहित्य में किसी दूर की तस्वीर के अध्ययन की बात होती है, वहाँ तुलना गौण हो जाती है।

रेमाक के शब्दों को उद्धृत करते हुए कहा जा सकता है कि तुलनात्मक साहित्य के अध्ययन को प्रत्येक अध्याय या पृष्ठ में तुलनात्मक होने की आवश्यकता नहीं वरन् उसकी दृष्टि, उद्देश्य तथा कार्यान्वयन को तुलनात्मक होना चाहिए।

‘तुलनात्मक साहित्य’ व्यापक विधा है। इसका क्षेत्र सीमित नहीं है। दो या दो से अधिक देश—काल के साहित्यों के रूप—विधान, सामाजिकता, पारस्परिक प्रभाव आदि को इसमें तुलनात्मक ढंग से विवेचित किया जाता है। यूरोप और अमरीका के विश्वविद्यालयों, मुख्यतः अमरीका के विश्वविद्यालयों हार्वर्ड, एल.प्रिस्टन, शिकागो, बोस्टन और फिलाडेल्फिन में इसके स्वतंत्र विभाग हैं।

तुलनात्मक साहित्य, साहित्यिक अध्ययन की ऐसी शाखा है, जो प्रत्येक देश और काल की साहित्यिक अभिव्यक्ति की मूलभूत संरचना से संबद्ध है, इसलिए किसी भी साहित्यिक घटना की सार्वजनिकता से इसका सरोकार है। यही कारण है कि रवींद्रनाथ ठाकुर ने भी इसको विश्व साहित्य कहा था। तुलनात्मक साहित्य में बहिरंगता नहीं आंतरिक रूचि गुण एवं प्रकृति की समानता तुलनात्मक अध्ययन की पहली शर्त हो सकती है। तुलना मूलभूत आंतरिक ऐतिहासिक गुणों पर ही आधारित होनी चाहिए आकृतिमूलक नहीं भाषात्मक, देश—कालपरक एवं अर्जित संस्कार—परक नहीं अपितु वंशानुक्रम के साथ—साथ व्यक्ति में अनुस्थूत अविभाज्य गुण ही तुलनात्मकता का आधार बनते हैं। किन्हीं दो रचनाकारों की रचनाओं का पूर्णतया अंतरंग अध्ययन, विश्लेषण एवं संभावना, संपन्नता का पर्याप्त ज्ञान तुलनात्मक शोध की पूर्वपीठिका है।

तुलनात्मक अध्ययन का महत्व

आधुनिक युग में ‘वसुधैव कुटुंबकम्’ की भावना के प्रसार के लिए तुलना का महत्वपूर्ण योगदान है। तुलना के आधार पर हम अपनी और दूसरे देश की रूढ़ियों, परंपराएँ, रहन—सहन आदि की तुलना करके दोनों देशों में साम्य दिखा सकते हैं। इससे दोनों देशों में जो समानताएँ हैं वह सामने आती है, और भेद नष्ट करने में मदद मिलती है।

भारत विशालकाय देश है। ‘धर्मनिरपेक्ष’ देश के रूप में भारत जाना जाता है। हर धर्म—जाति, संप्रदाय के लोग यहाँ रहते हैं। उन सबकी अपनी—अपनी सभ्यताएँ, विचारधाराएँ हैं। वह कई बरसों से अपनी निजता के साथ फलीत हो रही हैं। सबका स्वतंत्र व्यक्तित्व होते हुए भी परस्पर सद्भाव, आत्मीयता एवं एकता है। राष्ट्रीयता, देशप्रेम, त्याग, कर्मनिष्ठ जीवन एवं आदर्शवादिता आदि ऐसे अनेक तत्त्व हैं, जो सभी भारतीयों की सामाजिक संस्कृति की संरचना करते हैं। तुलनात्मक अनुसंधान हमारी अनेक प्रकार की विघटनशीलता को दूर कर हमारी मूलभूत एकता को स्थापित करता है। इसके बारे में मैक्स—मूलर कहते हैं कि “उच्चतम ज्ञान की प्राप्ति तुलना से ही हुई है। वह तुलना पर आधारित है।”^४ वर्तमान स्थिति में मानव मूल्य, नैतिक मूल्य एवं जीवन—मूल्य पर्याप्त गति से संकुचित हुए हैं, और बदल भी गए हैं। तुलनात्मक अनुसंधान के द्वारा समानता के अनेक तत्वों को स्थापित करके भारतीय संस्कृति की मूलभूत एकता ‘वसुधैव कुटुंबकम्’ की भावना को पुनःचरितार्थ किया जा सकता है। भारत की भाषा एवं साहित्य रूपों के साथ—साथ विश्व की अन्य भाषाओं एवं साहित्यों का तुलनात्मक अध्ययन किया जा सकता है। जाति धर्म परंपरा तथा संस्कारगत भिन्नता के बावजूद

समस्त विश्व की मनोभूमि एक ही है। मानव जाति की अंतःचेतना एक ही है। विश्व के सभी कवियों एवं साहित्यकारों ने अपनी देश की कालजयी कृतियों में इसी मानवी मनोभूमि की एकरूपता का प्रभाव प्रतिपादित किया है। आज तुलनात्मक अध्ययन का महत्व बढ़ गया है क्योंकि तुलना के सहारे ही हमारी और दूसरों की समानता विषमता हमें मालूम होती है। अंततः कहा जा सकता है कि तुलना एक दूसरे में सामंजस्य स्थापित करने का एक मार्ग है।

तुलनात्मक साहित्य की वर्तमान स्थिति

भारत धर्मनिरपेक्ष देश है, जिसमें हर धर्म—जाति के लोग रहते हैं। जिनमें रहन—सहन, खान—पान, संस्कृति आदि में भिन्नता है। उसी तरह भाषा जिससे विचार—विनिमय करते हैं, उसमें भी भिन्नता दिखाई देती है। इन सबसे परिचित होने के लिए एकता की जरूरत है। तुलनात्मक अध्ययन से यह संभव हो सकता है। अखिल भारतीय साहित्य की अवधारणा ही तुलनात्मक साहित्य की अवधारणा मानी गयी है। वह मूलतः अनुवाद से ही अनुस्यूत होती है। अनुवाद या समीक्षा, आलोचना का ही एक प्रतिरूप तुलनात्मक अध्ययन माना जाता है। साहित्य पर इन अनुवाद समीक्षा या तुलनात्मक अध्ययन का प्रभाव दिखाई देता है, जिससे वह साहित्य जो सामान्य था पर अनूदित होकर विश्व के पटल पर प्रसिद्ध हो गया है। जैसे बांग्ला में रचित रवींद्रनाथ ठाकुर की गीतांजली एक छोटी—सी साहित्यिक कृति थी। अंग्रेजी में अनूदित होने के बाद ही वह 'नोबेल पुरस्कार' से पुरस्कृत की गई। उसी तरह संस्कृत में रचित 'रामायण' को तुलसीदास जी ने जन—सामान्य की भाषा (अवधी) में अनूदित कर दिया, जिससे रामायण प्रतिरूप 'रामचरितमानस' जन—जन का कंठहार बन चुका है।

तुलनात्मक अध्ययन जो अनुवाद का प्रतिरूप माना जाता है, जिसे १९५६ में साहित्य अकादमी की स्थापना ने भारत में तुलनात्मक साहित्य के अध्ययन रूप में प्रचलित किया। मिश्रबंधुओं के शास्त्रार्थ ने हिंदी जगत में तुलना का एक दौर ही प्रारंभ किया था। आचार्य रामचंद्र शुक्ल ने इस तुलनावादी परंपरा को आगे बढ़ाया। एन. ई. विश्वनाथ अय्यर ने लिखा है — “हिंदी में तुलनात्मक समालोचना का आरंभ द्विवेदी युग में हुआ। सर्वप्रथम मिश्रबंधुओं ने हिंदी के प्रसिद्ध समालोचकनात्मक ग्रंथ 'हिंदी नववर्तन' में इसका प्रयोग किया।”⁴

वर्तमान स्थिति में तुलनात्मक अध्ययन को विशेष महत्व प्राप्त हुआ है। भारत में हर क्षेत्र में प्रचलित—प्रसिद्ध साहित्य का तुलनात्मक अध्ययन का हर क्षेत्र पाठक के लिए प्रस्तुत किया जा रहा है। तुलनात्मक अध्ययन में दो भाषा, दो परंपरा, दो संस्कृतियों को समझने उसे ज्ञानार्जन कराने का प्रयास हो रहा है। भारत के हर विश्वविद्यालय में तुलनात्मक अध्ययन पर बल दिया जा रहा है। महाराष्ट्र की भाषा मराठी के साहित्य की तुलना राजभाषा—हिंदी के साहित्य से कर महाराष्ट्र के साहित्य को भारत के हर—एक पाठक समझे जो मराठी से परिचित नहीं, उसी तरह जो हिंदी का साहित्य है, उसे महाराष्ट्र का पाठक समझे यही उद्देश्य साध्य करने के लिए तुलनात्मक अध्ययन हो रहा है।

वर्तमान में हिंदी के संत कवि कबीर और मराठी के संत कवि तुकाराम जी के काव्य को लेकर तुलनात्मक अध्ययन हो गया है। साथ ही मराठी के ज्ञानेश्वर और हिंदी के तुलसीदास के साहित्य को लेकर तुलनात्मक अध्ययन हो रहा है। मराठी के संत नामदेव तथा संत कबीर को लेकर तुलनात्मक अध्ययन हो रहा है। प्राचीन संत कवियों के साथ—साथ आधुनिक कवियों,

उपन्यासकारों, कहानीकारों, निबंधकारों आदि पर तुलनात्मक अध्ययन होना प्रारंभ हो चुका है। वर्तमान में तुलनात्मक अध्ययन का उद्देश्य एकता स्थापित करना रहा है। भूमंडलीकरण के दौर में बनती-बिगड़ती स्थितियों को समेटने के लिए तुलनात्मक अध्ययन अत्यंत उपयुक्त साबित हो रहा है।

संभावनाएँ

तुलनात्मक अध्ययन जो भारत को एक सूत्र में बांधने का कार्य कर रहा है। तुलनात्मक अध्ययन का स्वरूप एवं उसकी प्रविधि को देखते हुए यह कह सकते हैं — लगभग हर क्षेत्र को लेकर तुलनात्मक अध्ययन को विशेष महत्त्व दिया जा रहा है। साहित्य कृतियों एवं पाठकों को ध्यान में रखकर तुलनात्मक अध्ययन का कार्य चल रहा है। ग्रामीण से ग्रामीण एवं छोटे से गांव कस्बे को लेकर लिखी गयी कृतियों का तुलनात्मक अध्ययन चल रहा है, और आगे भी यह चलता रहे। भारतीय साहित्य के साथ-साथ विदेशी साहित्य एवं भारतीय साहित्य का भी तुलनात्मक अध्ययन हो रहा है। जिससे हम पाश्चात्य संस्कृति-सभ्यता, परंपरा एवं रहन-सहन के साथ सहजता से परिचित हो सकते हैं तथा हम उनके अधिक समीप पहुँच रहे हैं। इनके साथ-साथ हर एक कवि की उत्कृष्टता, सराहनीयता को पाठक तक पहुँचना इसका उद्देश्य रहा है। भारतीय विश्वविद्यालयों की तरह विदेशी (पाश्चात्य) देशों में विभिन्न विश्व-विद्यालयों में तुलनात्मक अध्ययन पर अध्ययन-अध्यापन कार्य को विशेष महत्त्व दिया जा रहा है।

तुलनात्मक साहित्य का योगदान

तुलनात्मक अध्ययन अत्यंत प्राचीन परंपरा से चलता आ रहा है। तुलनात्मक साहित्य की

अवधारणा का विकास ऐतिहासिक समालोचन पद्धति से माना जाता है। समालोचना से तुलनात्मक समीक्षा का विकास सामने आया। 'तुलना' से ही तुलनात्मक अध्ययन संज्ञा सामने आई। इस संदर्भ में डॉ. नगेंद्र लिखते हैं— तुलनात्मक साहित्य जैसे नाम से ही स्पष्ट है साहित्य का तुलनात्मक दृष्टि से अध्ययन प्रस्तुत करना है। वास्तव में यह एक प्रकार का न्यून प्रदीय प्रयोग है, और साहित्य के तुलनात्मक अध्ययन का वाचक है।⁶ अर्थात् तुलनात्मक अध्ययन अनुवाद तथा आलोचना का ही प्रतिरूप है। समीक्षात्मक साहित्य जैसे कृति की क्लिष्टता को दूर कर उसके गुण, दोषों को प्रस्तुत करता है। उसी तरह तुलनात्मक अध्ययन में दो भाषाओं के किसी काल की तुलना, दो भाषाओं के कवियों की तुलना, दो भाषाओं के किसी विधा विशेष की तुलना, दो भाषाओं के किसी प्रवृत्ति की तुलना आदि तुलनात्मक अध्ययन के विषय रहे हैं, जिसका उद्देश्य है विभिन्न भाषाओं में लिखित सामग्री का उपयोग भिन्न-भिन्न भाषी पाठकों के लिए करना।

तुलनात्मक साहित्य का योगदान भी सराहनीय है। तुलनात्मक साहित्य, साहित्य के माध्यम से भारत को एकता के डोर में बांधने का प्रयास कर रहा है। तुलनात्मक साहित्य को पढ़कर पाठक दो अलग-अलग सभ्यता, परिवेश, संस्कृति से परिचित होता है। पाश्चात्य साहित्य एवं भारतीय साहित्य में तुलनात्मक अध्ययन कर साम्य-वैशम्य को देखकर यह बात परिलक्षित होती है कि, उनमें और हमारी सामाजिक, राजनीतिक, सांस्कृतिकता में कौन-सी समानता है, कौन-सी वैषम्यता है, इसे देखकर हम अपने में सुधार ला सकते हैं। तुलनात्मक साहित्य के अध्ययन से हमें विस्तृत ज्ञानार्जन प्राप्त हो सकता है। दो अलग भाषाओं

को भी हम समीपता से जान सकते हैं। इस भाषा के कवि की भावाभिव्यक्ति को अपनी भाषा में लाकर रसापान कर सकते हैं। भारतीय संस्कृति के जो धरोहर ग्रंथ हैं, उनका तुलनात्मक अध्ययन हो रहा है। वे ग्रंथ जो अब—तक भारत में ही कुछ पढ़े लिखे लोग जानते थे, अब भारत के हर कोने के लोग इससे परिचित हो रहे हैं। इतना ही नहीं तो ये ग्रंथ पाश्चात्य पाठकों तक पहुँचे हैं, जो अत्यंत रूचि के साथ—आज भी इसे पढ़ रहे हैं। जो भारतवासी लोग अब विदेशों में निवास (प्रवासी भारतीय) कर रहे हैं वे भी अपने इन ग्रंथों को उनकी सुविधा के अनुरूप पढ़ सकते हैं। यह सब तुलनात्मक अध्ययन से ही हो रहा है। महाराष्ट्र की भाषा मराठी है। इसमें अनेक महान लेखक हैं, जो उत्कृष्ट रचनाएँ लिखते हैं। यह रचनाएँ अन्य तक पहुँचाने के लिए उसका तुलनात्मक अध्ययन हो रहा है। इस महाराष्ट्र के कवि को भारत में ही नहीं तो पाश्चात्य देशों में भी लोकप्रियता प्राप्त हुई है, यह कार्य एकमात्र तुलनात्मक साहित्य के अध्ययन की देन है।

तुलनात्मक साहित्य की वजह से ही जो साहित्यकार परिचित नहीं थे, या जो समय की लपटों में जा रहे थे, उन्हें प्रकाश में लाने का कार्य उसके माध्यम से हो रहा है। मूल रचना क्लिष्ट एवं दुरुह होने के कारण पाठक पढ़ता नहीं है, पर किसी प्रसिद्ध सरल भाषिय लेखक की रचना से उसकी तुलना हो जाए तो उसका भी आस्वादन पाठक उतनी रूचि से कर रहा है जितना अन्य भाषिय साहित्य को अपनाता है। तुलनात्मक साहित्य का एकमात्र उद्देश्य रहा है कि साहित्य के माध्यम से भारतीय हो या

विश्वमानव सब को एकता के सूत्र में बांधना है।

निष्कर्ष

अन्ततः कह सकते हैं कि, तुलनात्मक अध्ययन और अध्यापन का कार्य तीव्र गति से हो रहा है। आज पुरे विश्व को एकता के सूत्र में बाँधने का कार्य तुलनात्मक अध्ययन ने ही किया है। अनेक विद्वानों ने तुलनात्मक शब्दों को परिभाषित करने का कार्य किया है। आज समाज में, विश्व में बढ़ते उदात्तीकरण एवं भाषा को विशेष महत्त्व है। उस भाषा को अनेक भाषा में सहजता से उपलब्ध कराने का श्रेय तुलना—त्मक अध्ययन एवं अध्यापन को ही जाता है।

तुलनात्मक अध्ययन का उद्देश्य पूरे विश्व में एकता स्थापित करना है। अनेक संस्कृति एवं परंपराओं की तुलना करना उनके अच्छे—बुरे दोनों गुणों को रखने प्रयास किया है। भारतीय भाषाओं (साहित्य) को पाश्चात्य भाषा (साहित्य) में अनोखा स्थान प्राप्त करा देना। मूलतः रचना क्लिष्ट एवं दुरह प्रतीत होती है। एक बार पढ़ कर समझी नहीं जा सकती उस समय आलोचकों द्वारा तुलना करने से क्लिष्टता एवं दुरुहता दूर होकर पाठक रचना का रसास्वादन कर सकता है। भूमंडलीकरण के दौर में अपनी भाषा, साहित्य संस्कृति, रूढ़ि, परंपरा को एक नए रूप में ढालना तुलनात्मक अध्ययन का महत्त्वपूर्ण कार्य रहा है। तुलनात्मक अध्ययन ही अनुवाद का एक रूप है। आज विश्व की माँग अनुवाद है, जो कार्य तुलनात्मक अध्ययन द्वारा सहजता से हो रहा है।

संदर्भ सूची

१. साहित्यिक अनुसंधान के आयाम — डॉ. रवींद्रकुमार, पृष्ठ क्र. १७
२. आधुनिक हिंदी आलोचना के बीज शब्द— डॉ. बच्चन सिंह, पृष्ठ क्र. ४९
३. तुलनात्मक साहित्य : भारतीय परिप्रेक्ष्य— इंद्रनाथ चौधरी, पृष्ठ क्र. १७
४. तुलनात्मक साहित्य : भारतीय परिप्रेक्ष्य— इंद्रनाथ चौधरी, पृष्ठ क्र. २२
५. तुलनात्मक साहित्य : भारतीय परिप्रेक्ष्य— इंद्रनाथ चौधरी, पृष्ठ क्र. २२
६. तुलनात्मक साहित्य— संपा. नगेंद्र, पृष्ठ क्र. ८१

संदर्भ ग्रंथ—सूची

१. आधुनिक हिंदी आलोचना के बीज शब्द — डॉ. बच्चन सिंह
२. तुलनात्मक साहित्य — संपा. नगेंद्र,
३. साहित्यिक अनुसंधान के आयाम — डॉ. रवींद्रकुमार,
४. तुलनात्मक साहित्य : भारतीय परिप्रेक्ष्य — इंद्रनाथ चौधरी,
५. आधुनिक हिंदी आलोचना के बीज शब्द — डॉ. बच्चन सिंह,
६. 'उपलब्धि' पत्रिका — प्रकाशन महाराष्ट्र हिंदी परिषद का १७ वा अधिवेशन नारायणगाव, पुणे
७. राजस्थान साहित्य अकादमी की मासिक पत्रिका 'मधुमती'— (अक्टूबर—१९९४)

*Address for Correspondence
parivartikaa@rediffmail.com*

अर्वाचीन संस्कृत साहित्यातील स्त्रीप्रधान संस्कृत महाकाव्ये

अबोली सावदेकर (व्यास)

पीएच.डी. संशोधिका, कविकुलगुरू कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय, रामटेक

सारांश

संस्कृत साहित्य अत्यंत समृद्ध आहे त्यामध्ये महाकाव्य हा काव्यप्रकार अतिशय वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. महाकाव्याची परंपरा थेट रामायणापासून सुरु होते म्हणून रामायणाला आदिकाव्य म्हणतात. या नंतर अनेक कविवरांनी महाकाव्याची रचना केली आहे. ही परंपरा आजतागायत अक्षुण्ण आहे. आधुनिक काळात देखील अनेक महाकाव्ये रचल्या गेली. ही सर्व काव्ये पुरुष प्रधान आहेत, नायक प्रधान आहेत. याला दोन अर्वाचीन महाकाव्ये अपवाद आहेत.

आधुनिक काळातील फक्त दोन कवीना स्त्रीपात्रांनी आकृष्ट केले आणि या पुरुष प्रधान काव्य प्रणालीला मोडून “राधायनम्” आणि “यशोधरा महाकाव्यम्” अशी दोन स्त्रीप्रधान महाकाव्ये रचल्या गेली. “राधायनम्” मधील राधेच आगळे वेगळे रूप आणि “यशोधरा महाकाव्यम्” मधील यशोधरेची व्यथा ह्यांनी मला आकर्षित केले. याचा सक्षिप्त आढावा घेण्याचा हा एक प्रयत्न आहे. यांचे वेगळेपण सक्षिप्त रूपाने लिहीण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत शोध निबंधात केला आहे.

सांकेतिक शब्द : महाकाव्य, स्त्रीप्रधान, भावनिक आंदोलने.

प्रस्तावना

संस्कृत साहित्य विविध काव्यप्रकारांनी अलंकृत झाले आहे. त्यामध्ये नाटके, रूपके, लघुकाव्ये, खंडकाव्ये, महाकाव्ये, विविध शास्त्रीय ग्रंथ, कथा इत्यादि प्रकार समाविष्ट आहेत. त्यातील महाकाव्य हा साहित्य प्रकार तत्कालीन सामाजिक, आर्थिक परिस्थितीची ओळख करून देणारा आहे.

आजपर्यंत संस्कृत साहित्यात निर्माण झालेली महाकाव्ये ही आपल्या पुरुष प्रधान संस्कृतीचा जणू आरसाच आहे. रामायण, महाभारत काळापासून बघता ही सर्व महाकाव्ये पुरुष नायकाला धरूनच रचल्या गेली आहेत.

पौराणिक काळापासून स्त्री ही अग्रेसर होती. ती प्रत्येक क्षेत्रात पुढे सरसावली होती असे असूनही कुठल्याही संस्कृत महाकवीचे लक्ष्य स्त्री पात्रांनी वेधून घेऊ नये हे आश्चर्यकारक तसेच दुःखप्रद आहे. स्त्रीयांनी केलेला त्याग, भोगलेला वनवास, सहन केलेले दुःख त्याचप्रमाणे रणांगणात दाखविलेले शौर्य आणि धैर्य हे विषय आपल्या काव्याचा वर्ण्य विषय

करावेसे संस्कृत कवीना वाटले नाही याचे वैषम्य वाटते. याला केवळ दोनच संस्कृत अर्वाचीन महाकवी अपवाद आहेत. एक म्हणजे पुणे येथील पं. ओगेटि परीक्षित शर्मा आणि नागपूर येथील श्रीमती ललिताशास्त्री आर्वीकर ह्यांनी रचलेल्या अनुक्रमे यशोधरा आणि राधायनम् या दोन काव्यांनी मला आकृष्ट केले.

यशोधरा महाकाव्यम्

प्रस्तुत महाकाव्य हे पं. ओगेटि परीक्षित शर्मा ह्यांनी रचले आहे.

कवीचा परिचय

पं. ओगेटि परीक्षित शर्मा ह्यांचा जन्म २० ऑगस्ट १९३० रोजी आन्ध्रप्रदेशात झाला. कवीची मातृभाषा तेलगू, होती. संस्कृत, हिंदी, मराठी आणि इंग्रजी ह्या भाषांवरही कवीचे प्रभुत्व होते. हिंदू विश्वविद्यालयातून त्यांनी स्नातक तर स्नातकोत्तर पदवी मुंबई विद्यापीठातून प्राप्त केली होती.

संस्कृत विषयक कार्यक्रमांमध्ये सक्रिय सहभाग घेणे, संस्कृत नाटकांमध्ये अभिनय

करणे, संस्कृत कवि-संमेलनात सहभागी होणे इ. उपक्रमातून त्यांचे संस्कृत प्रेम व्यक्त होते.

आतापर्यंत त्यांना पंडित, महाकवी आणि गीर्वाणगेय-कविमंडल-चक्रवर्ती ह्या उपाध्या मिळाल्या होत्या. “यशोधरा महाकाव्यम्” ह्या महाकाव्य रचनेच्या व्यतिरिक्त पं. ओगेटि परीक्षित शर्मा ह्यांच्या अनेक संस्कृत रचना प्रसिद्ध आहेत.

यशोधरा महाकाव्यात एकूण २० सर्ग आणि १०२९ श्लोक आहे. सिद्धार्थ गौतम बुद्ध आणि त्यांची पत्नी यशोधरा ह्यांच्या जीवनाचा आलेख ह्या महाकाव्यात रंगविला आहे. महाकवी अश्वघोष – विरचित ‘बुद्धचरितम्’ या महाकाव्यात उपेक्षित राहिलेल्या यशोधरेने कविचे मन आकृष्ट केले आणि तिची व्यथा मांडण्यासाठी प्रस्तुत महाकाव्याची रचना केल्या गेली.

देववाणीचे महत्त्व विशद करून आणि स्वपरिचय देऊन महाकवींनी महाकाव्याची सुरुवात केली आहे. कपिलवस्तु नगरीत शुद्धोधन नावाचा राजा होता. त्याला सिद्धार्थ गौतम नावाचा पुत्र होता. तो अत्यंत तेजस्वी होता. दण्डपाणी नावाच्या राजाची यशोधरा ही अत्यंत सुंदर आणि सर्वगुणसंपन्न अशी कन्या असते. तिचे स्वयंवर रचल्यानंतर ती गौतमाला वरते आणि गौतमाच्या राज्याभिषेकानंतर दोघेही राजाराणी आनंदात वर्ष घालवतात. पुढे प्रजाजनांना बघण्यासाठी गौतम सारथ्यासोबत भ्रमणाला निघतो तेथे त्याला रोग, वृद्धावस्था आणि मृत्यु या बाबत कळत. तो उद्ध्वग्न होतो. त्याच्या पुत्राच्या संगोपनात व्यस्त यशोधरेकडे पाहून गौतम चिरंतन अशा सत्याच्या शोधात घराबाहेर पाऊल टाकतो. दूरवर जाऊन सन्यासाचा वेश धारण करून ‘माझा कुणीही शोध घेऊ नये’ असा सारथ्याजवळ निरोप देतो.

राजा शुद्धोधन गौतमाचा शोध घेतो मात्र गौतम त्याला सापडत नाही. यशोधरा आपले दुःख सखी जवळ व्यक्त करते तेव्हा सखी तिचे सांत्वन करते. वियोगिनी यशोधरा विलाप करते आणि हेच करायचे होते तर माझ्याशी विवाह का केला असा प्रश्न ही विचारते. राजवंशातील लोक कठोर हृदयाचे असतात असेही ती म्हणते आणि परित्यक्ता सीता, शकुंतला ह्यांचेकडे पाहून मनाची समजूत घालून गौतमाच्या परतीची आशा करते. मुलांचे संगोपन करते. मुलगा मोठा झाल्यावर वडिलांबद्दल विचारतो तेव्हा ती गौतमबुद्धाचे स्वरूप स्पष्ट करते आणि एक दिवस सूर्यासारखे तेज झळकणारे गौतम बुद्ध परत येतात. यशोधरेला आनंद होतो येथे महाकाव्य संपते.

महाकवी पं. शर्मा ह्यांनी वर्णिलेली यशोधरा –

यशोधरा ही प्रस्तुत महाकाव्याची नायिका आहे. ती राजकुळ्यात जन्मलेली तरुण, विलासिनी, नखशिखांत सौंदर्य असलेली आहे. विलासिनी, वियोगिनी आणि समर्पिता अशी वेगवेगळ्या रुपात कवीने यशोधरा रंगविली आहे. यशोधरेच्या विवाहानंतर ते दोघेही परस्परांमध्ये रमलेले असतात. यशोधरेमध्ये रममाण गौतम असा दुसऱ्या कुठल्याही कवींनी वर्णिला नाही. गौतम संसार त्याग करणार ह्या विचाराने आणि नंतर परित्यक्ता यशोधरा आणि तिचे दुःख कवीने सविस्तर रित्या वर्णिले आहे.

**मनस्विनी सा तरुणी सुगात्री पदारविन्दे प्रिय गौतमस्य।
आनंद-संभार-सुशीतलाश्रु विस्त्रयामास पवित्रभावा॥^१**

अर्थात गौतमाच्या चरणावर आनंदाने नतमस्तक होणारी समर्पिता यशोधरा कवीने शेवटी दाखविली आहे. या ठिकाणी तिचा स्तर कवीने उंचावला. तिला कवीने एका वेगळ्या उंचीवर नेले आहे. तिचे चरित्र उदात्त केले आहे.

समीक्षण

यशोधरा महाकाव्याची भाषा सरळ व सोपी आहे. प्रसंगानुरूप त्यात वीर, संभोग श्रृंगार, शांत, विप्रलंभ श्रृंगार रस आहे. उपमा आणि अर्थान्तरन्यास ह्या अलंकाराचा प्रामुख्याने उपयोग केला आहे.

वसुंधरा तीक्ष्णकरैः सहस्रैः संतोषयित्वा युवती जने च।
वितीर्य रागं तरणिः प्रयाति प्रायेण सन्तः सकलं त्यजन्ति॥^१

अनुष्टुभ, स्वागता, रथोद्धता या वृत्तांचा प्रामुख्याने उपयोग महाकाव्यात केलेला आहे.

“काही ठिकाणी वर्णनांमध्ये काहीशी दुर्बोधता जाणवते. तर काही ठिकाणी कविमनातील कल्पना नीट स्पष्ट होत नाही. काही ठिकाणी तर शृंगार लीलांचे वाजवीपेक्षा जास्त स्पष्ट वर्णन केल्याने काव्याला काहीसे ओंगळ स्वरूप आले आहे. यशोधरेचे कोमल सौंदर्य वर्णन करतांना, रल्लक (भिवई) घोणा (नासिक) यासारख्या कठोर शब्दांची योजना देखील यथोचित वाटत नाही. अशी अपवाद स्थळे वगळता एकूण काव्यरचना भावरम्य आहे” असे मत डॉ. हंसश्री मराठे ह्यांनी आपल्या ‘ललित संस्कृत साहित्याला महाराष्ट्राचे योगदान’ या पुस्तकात मांडले आहे.^३ हे महाकाव्य करुण रस प्रधान आहे. यशोधरेची मनोव्यथा हा या काव्याचा आधार आहे. आजपर्यंत दुर्लक्षित राहिलेली यशोधरा या महाकाव्यामुळे प्रकाश झोतात आली हे विशेष.

(२) राधायनम्

प्रस्तुत महाकाव्याच्या कवियत्री सौ. ललिता शास्त्री आर्वीकर आहेत आणि प्रकाशक श्री. विनायक शास्त्री शं. आर्वीकर हे आहेत. सौ. ललिताशास्त्री आर्वीकर ह्यांचा जन्म १९४४ साली झाला. त्यांनी भोसला संस्कृत महाविद्यालय, नागपुर विश्वविद्यालय, बंगाल

विश्वविद्यालय इत्यादी ठिकाणाहून शिक्षण घेतले आहे. त्यांनी जर्मन भाषा देखील आत्मसात केली आहे.

राधायनम् ह्या महाकाव्याला एकूण ९ सर्ग आणि ५२३ श्लोक आहेत. धेनुरूप पृथ्वी ब्रम्हासोबत गोलोकातील श्रीकृष्णाकडे मदत मागण्यास जाते असे वर्णन आहे. त्यानंतर गोलोकातील श्रीकृष्ण राधेचे वर्णन आहे. राधेला पूर्ण प्रकृती म्हटले आहे. भूलोकावरील राधा कृष्णाच्या अवताराची पूर्वपीठका मांडून नंतर राधा जन्म तिच्या नावाचा महिमा वर्णिला आहे. पुढे श्रीकृष्ण जन्म राधा कृष्णाचा विवाह प्रस्ताव इत्यादीचे वर्णन करून कथानक समोर नेले आहे. कवियत्रीने राधा माधवाच्या विवाह सोहळ्याची कलात्मक वर्णन येथे केली आहेत. ग्रीष्म वर्णन, एकमेकांचा विरह कवियत्रीने लीलया वर्णित केला आहे. नंतर उद्धवाचे वर्णन त्याला ज्ञान प्रदान करण्यासाठी राधेने रचलेली लीला आली आहे. त्याच बरोबर राधेची भक्ती आणि प्रेमाची परिमीमा येथे वर्णिली आहे. राधा कृष्णाचे गोलोकात निर्गमन हा ह्या महाकाव्याचा शेवट आहे.

महाकवियत्री सौ. ललिताशास्त्री आर्वीकरांनी वर्णिलेली राधा

सर्वसामान्यपणे आपल्याला परिचित असलेल्या राधेचे थोडे वेगळे स्वरूप महा-कवियत्रीने येथे मांडले आहे. राधा कृष्णाला परब्रम्हाच्या ठिकाणी योजले आहे. राधेच्या प्रेमाला भक्तीची झालर लावून येथे वर्णिले आहे. राधा नावाचा महिमा सांगतांना कवियत्री म्हणतात –

रमायाः ‘र’ स्वाद्यः सकलभगवाच्यो भवतु सः
सदाद्यागोप्या ‘आ’ व्रजभुवि कृत्य क्रीडनमिदम्।
धरायाः ‘धः’ सर्वान् वितरतु धरैश्वर्यमधुना
द्वितीयोऽकारः स्याद्विमलविरजायाः सुमतिदः॥^४

राधा हे नाव अतिशय सार्थ रीतीने ठेवण्यात आले. ती ऐश्वर्यदायक गोकुळातील क्रीडा करणारी शुद्ध, चांगली तीक्ष्ण बुद्धि देणारी आहे. कवयित्रीने स्वतःच्या मनाला राधा— भक्तीचा उपदेश केला आहे. त्या म्हणतात—

निकुञ्जवनवासिनीं व्रजवधूभिरासेवितां
हरिप्रियतमां शिवां भज मनो विना साध्वसम्।
मनोमधुप चेष्टसे भवमरुप्रदेशे वृथा
पिबांशु मधु राधिकाचरणपद्मयोर्निःसूतम् ॥ ५

समीक्षण

ह्या काव्यरचनेची रीती वैदर्भीय असून हे काव्य प्रासादिक आहे. ह्याचा अंगी रस शांत रस आहे. प्रासंगिक श्रृंगार रसाचाही परिपोश ह्यात कवियत्रीने केला आहे. हे महाकाव्य स्त्री प्रधान आहे. पुराणातील राधेच्या नव्या स्वरूपाचं ह्यात आपल्याला दर्शन घडत. ह्या महाकाव्यात रूपक अलंकाराचा अधिक उपयोग केलेला दिसतो. उदा.

यथा वियति शाब्दिका वसति दाहिकानौ तथा
चराचरमिदं जगद्ब्रह्मि राधिकांमनसे।
मनोमधुप चेष्टसे भवमरुप्रदेशे वृथा
पिबांशु मधु राधिकाचरणपद्मयोर्निःसूतम् ॥ ६

निष्कर्ष

ह्या दोन्ही महाकाव्याचे अध्ययन केल्यानंतर असे प्रकर्षाने जाणवते की ही दोन्ही महाकाव्ये इतर महाकाव्यापेक्षा आगळी वेगळी आहेत. त्यांचा एक खास विशेष म्हणजे ही दोन्ही महाकाव्ये स्त्री प्रधान आहेत. शिवाय या दोन्ही नायिका प्राचीन आहेत. त्यातील राधा एक पौराणिक स्त्री आहे तर यशोधरा ही एक ऐतिहासिक स्त्री आहे. यशोधरा ही गौतम बुद्धा सारख्या महापुरुषाची पत्नी आहे ती एक राणी आहे. तिची व्यथा स्त्री सुलभ आहे आणि ती नेमक्या शब्दात वर्णन करून कवीने रसिकाच्या मनात तिच्याविषयी सहानुभुती निर्माण केली आहे. तर श्रीमती आर्वीकर ह्यांनी वर्णिलेली राधा एका वेगळ्या परिवेषातील स्त्री आहे. ती एक दिव्य शक्ती आहे. राधेची कृष्ण भक्ती कवियत्रीने येथे वर्णिली आहे.

एकूण ही दोन्ही महाकाव्ये अतिशय सुंदर वाचनीय आणि अभ्यसनीय आहेत. आजच्या स्त्री पुरुष समानतेच्या काळात तर ती मनाला विशेष भावतात.

संदर्भ सूची

१. ललित संस्कृत साहित्याला महाराष्ट्राचे योगदान पृ.३८	४. राधायनम् सर्ग ३ रा श्लोक नं. १९ पृ.६५
२. ललित संस्कृत साहित्याला महाराष्ट्राचे योगदान पृ.३६	५. राधायनम् सर्ग ९ श्लोक नं. ३० पृ.३४७
३. ललित संस्कृत साहित्याला महाराष्ट्राचे योगदान पृ.३८	६. राधायनम् सर्ग ९ श्लोक नं. ३७ पृ.३५२

संदर्भग्रंथ सूची

१. पं. ओगेटि परिक्षित शर्मा यांच्या कालाय तस्मै नमः संस्कृत आत्मचरित्राचे साहित्यिक समीक्षण, डॉ. हेमा गोखले, क.का.स.वि., रामटेक, नागपूर २०१०.	३. यशोधरा महाकाव्यम्, पं. ओगेटि परिक्षित शर्मा, पं. वसंत अनंत गाडगीळ, पुणे, १९७६.
२. पं. ओगेटि परिक्षित शर्मा यांच्या यशोधरा आणि श्रीमत्प्रतापराणायनम् महाकाव्यांची समीक्षा, डॉ. हेमा गोखले, क.का.स.वि., रामटेक, नागपूर, २०१०.	४. राधायनम्, सौ. ललिताशास्त्री आर्वीकर, श्री. विनायक शास्त्री शं. आर्वीकर, नागपूर, २०१२.
	५. ललित संस्कृत साहित्याला महाराष्ट्राचे योगदान, डॉ. हंसश्री स. मराठे, मंगेश प्रकाशन, नागपूर, २००६.

Address for correspondence :
abolirajnish@gmail.com

‘भ्रष्टाचार’ या विषयावर आधारित निवडक आधुनिक संस्कृत एकांकिकांचे समीक्षणात्मक अध्ययन

डॉ. कविता होले (मार्गदर्शिका), सौ. मृदुला अतुल तापस (शोधच्छात्रा)

क.का.सं.वि., रामटेकम्

सारांश

आधुनिक संस्कृत एकांकिकांचे स्वरूप वेगाने बदलते आहे. काळानुसार परिवर्तन हा सृष्टीचा नियम येथे दिसून येतो. अनेक नवीन आणि वर्तमानकालीन विषयांवर विभिन्न लेखकांनी भिन्न-भिन्न पैलुंचा विचार करून आणि आपापल्या स्वतंत्र दृष्टिकोनातून लेखन केले आहे.

प्रस्तुत शोधनिबंधात सामाजिक भ्रष्टाचार या विषयावर आधारित निवडक आधुनिक संस्कृत एकांकिकांचा विचार केलेला आहे. भ्रष्टाचाराची सुरुवात नियमभंग करण्याच्या प्रवृत्तितून होते. त्याचा परिणाम म्हणून दण्ड आणि दण्डाचा परिणाम अप्रतिष्ठा. अनुचित प्रकारे थोडेसे धन देऊन नियमभंगच्या गून्ध्यातून मुक्तता होते. त्याने मनुष्याची हिंमत वाढते आणि सदसद्विवेक बुद्धी नष्ट होते. याचाच परिणाम म्हणून सर्वच क्षेत्रात भ्रष्टाचार बोकाळलेला दिसून येतो. भ्रष्टाचार हा सनातन काळापासून चालत आलेला आहे. प्रत्येकाने आपापल्या पद्धतीने विविध पैलुंचा विचार करून प्रस्तुत विषयावर आधारित एकांकिकांची रचना केलेली आहे. त्यांचे समीक्षणात्मक अध्ययन करून आढळून आलेले काही निष्कर्ष येथे प्रस्तुत केले आहेत.

सांकेतिक शब्द : आधुनिक संस्कृत एकांकिका, भ्रष्टाचार, रूपकाचे नवीन स्वरूप, नवीन निकष.

प्रस्तावना

नाट्यवेदाची निर्मिती भरतमुनींनी केली. ती प्रत्यक्ष सृष्टिकर्त्या ब्रह्मदेवांच्या सांगण्यानुसार. सर्वसामान्यजनांचे मनोरंजन आणि त्यासोबत उद्बोधन करणे हा त्यामागचा हेतू होता.

न वेदव्यवहारोऽयं संश्राव्यः शूद्रजातिषु।
तस्मात् सृजापरं वेदं पञ्चमं सार्ववर्णिकम्॥^१
जग्राह पाठ्यमृगवेदात् समाभ्यो गीतमेव च
यजुर्वेदादभियान् रसानाथर्वणादपि॥^२

अशा प्रकारे चारही वेदातून अनुक्रमे पाठ्य, गीत, अभिनय आणि रस घेऊन नाट्यवेदाची निर्मिती झाली. अशाप्रकारे नाट्यनिर्मितीच्या संदर्भातील कथा आपणास माहीत आहेच. रूपक हे दृश्य आणि श्रव्य काव्य आहे. पण त्याचे रसग्रहण सादरीकरणातून अधिक उत्तमप्रकारे होऊ शकते. त्यामुळे भाषा, अभिनय, वेशभूषा, नेपथ्य, तत्कालीन सामाजिक परिस्थितीनुरूप कथानक इ. अनेक घटकांचा एकत्रित विचार त्या

अनुषंगाने होणे अपेक्षितच आहे. एकांकिकांसंबंधी निकषांचे अध्ययन करताना काही बाबींवर नव्याने विचार व्हायला हवा, असे लक्षात आले.

प्रस्तुत शोधनिबंधात स्वतंत्र महाराष्ट्रातील ‘भ्रष्टाचार’ या विषयावर आधारित निवडक पाच आधुनिक संस्कृत एकांकिकांचे समीक्षणात्मक अध्ययन केलेले आहे. आधुनिक काळात लिहून सादर करण्यात आलेल्या एकांकिकांसाठी प्रस्तुत शोधनिबंधात ‘आधुनिक संस्कृत एकांकिका’ असा उल्लेख केलेला आहे.

शोधपद्धती

प्रस्तुत शोधनिबंधात समीक्षणात्मक पद्धतीचा अवलंब केलेला आहे.

उद्दिष्ट

१) एकाच विषयावर आधारित आधुनिक संस्कृत एकांकिकांचा अभ्यास करून समस्येवर काही उपाययोजना दिलेली आहे

का याचा शोध घेणे.

- २) समाजाला मार्गदर्शक ठरणारी काही नवीन तत्वे लेखकांनी या एकांकिकाद्वारे सांगितली आहेत का याचा शोध घेणे.

रूपक प्रकारांचे वर्गीकरण

भरतमुनींचे नाट्यशास्त्र आणि धनंजयाचे दशरूपक विधान यानुसार रूपकांचे १० प्रकार सांगितले आहेत. तेच सर्व प्रकार अन्य वेगवेगळ्या शास्त्रकारांनी त्यांच्या शास्त्रग्रंथात उल्लेखिले आहेत.

नाटकं प्रकरणं च नाटिका प्रकरण्यथ।

व्यायोगः समवकारो भाणः प्रहसनं डिमः।

अङ्क ईहामृगो वीथी — इति।^२ नाट्यदर्पण १।४ (रामचन्द्र)

नाटकमथ प्रकरणं भाणव्यायोगसमवकारडिमाः।

ईहामृगाङ्कवीथ्यः प्रहसनमिति रूपकाणि दश ॥^३

साहित्य दर्पण ६।३ (विश्वनाथ)

नाटकं सप्रकरणं भाणःप्रसहनं डिमः।

व्यायोगसमवकारौ वीथ्यङ्केहामृगा इति।^४

भा.प्र. ८।२ (शारदातनय)

पाठ्य नाटकप्रकरणनाटिकासमवकारेहामृगडिम—

व्यायोगोत्सृष्टाङ्कप्रहसनभाणवीथीसट्टकादि इति।^५ (हेमचन्द्र)

पाच एकांकी रूपक प्रकारांची लक्षणे

कोष्टक क्र. १

खालील घटकांच्या आधारे विश्लेषित करता येऊ शकतात. (कोष्टक क्र. १)

या अनुषंगाने आधुनिक संस्कृत एकांकिकांपैकी भ्रष्टाचार या विषयावर आधारित ज्या निवडक ५ एकांकिकांचे समीक्षात्मक अध्ययन प्रस्तुत शोधनिबंधात करण्यात येणार आहे त्यांची माहिती पुढील तालिकेत दिलेली आहे.

या सर्व एकांकिका १९९५ ते २०१६ या कालावधीत लिहून सादर करण्यात आल्या आहेत. (कोष्टक क्र. २)

‘धनं वा शीलं वा’ ही एकांकिका श्री प्रभाकर महादेव भातखंडे लिखित आहे. यामध्ये शीलवान शिक्षक आणि समाजसेवक असणारे वडील आणि त्यांच्या विरुद्ध वागणूक असणारा, केवळ धनाला महत्त्व देणारा मुलगा यांच्यातील संघर्ष दाखविलेला आहे. मुलाच्या चोरीचे दागिने लपवून त्यातून धनप्राप्ती करणे अशाप्रकारच्या भ्रष्ट आचरणाने वडिलांना होणारा मनस्ताप आणि त्यांची अप्रतिष्ठा असे कथानकाचे स्वरूप आहे.

शेवट सुखान्त करायचा म्हणून शेवटी

रूपक प्रकार	कथानक	नायक	रस	भाषा/वृत्ति
भाण	उत्पाद्य काल्पनिक विलास, शौर्यवर्णन	विट (कुशल व बुद्धिमान)	शृंगार, वीर	भारती
व्यायोग	प्रख्यात ऐतिहासिक	प्रसिध्द पुरुष,राजर्षी	वीर	वीरश्रीयुक्त भाषा
उत्सृष्टिकांक	प्रख्यात कविकल्पित	साधारण पुरुष	करुण	भारती निर्वेदप्राय वचने
वीथी (१३ अंग)	—	उत्तम, मध्यम, अधम	शृंगार	—
प्रसहन शुध्द / संकीर्ण	शुध्द कविकल्पित	ब्राम्हण, तपस्वी, संन्यासी (धृष्टनायक) अधम (संकीर्ण)	हास्य हास्य	भारती, कौशिकी सात्वत्ति सात्वत्ति

मुलाला आपल्या वागण्याचा पश्चाताप झाल्याचे दाखविले आहे. पण त्यातून कुठलाही स्पष्ट संदेश मिळत नाही आणि वडीलांचा गेलेला सन्मान सुद्धा प्राप्त होत नाही. त्यामुळे मनोरंजनातून उद्बोधन काही साध्य होत नाही. फक्त समाजातील वास्तवाचे दर्शन यातून घडवण्याचा प्रयत्न स्तुत्य असला तरी त्याबद्दल कुठलेही उद्बोधनात्मक विचार लेखकाने मांडलेले नाहीत. यात पात्रांची संख्या मर्यादित आहे. नेपथ्यसुद्धा फारसे गुंतागुंतीचे नाही. नाटकाचा प्रयोग राज्यनाट्यस्पर्धेत झालेला आहे. येथे करूण रसाचे प्राधान्य दिसून येते. परंतु संपूर्ण एकांकिकेत या रसावरच भर नाही.

तृणं मत्वा स्वार्थं परहितपरायो यस्तु सुजनः
सुखं त्यक्त्वा सर्वं विकलजनसेवासु निरतः।^१

ही या एकांकिकेतील नायकाची वृत्ती आहे. हीच या एकांकिकेतील मध्यवर्ती कल्पना आहे.

‘तमसो मा ज्योतिर्गमय’ या डॉ. स्मिता कोष्टक क्र. २

होटे यांनी लिहिलेल्या एकांकिकेचा विषय लाच देणे—घेणे व त्याच्या मदतीने नोकरी व त्यासाठी हुंडा देणाऱ्या मुलीशी लग्न करण्याची अट मान्य करण्याचा प्रस्ताव बहीण भावासमोर ठेवते. पण लाच देणे आणि लाच घेणे हे दोन्ही मी करणार नाही. मी आ. अण्णा हजारेंच्या जनआंदोलनात सहभागी होऊन तशी शपथ घेतली आहे. असे सांगून भाऊ बहिणीचा प्रस्ताव नाकारतो.

अशाप्रकारे अत्यंत महत्वाचा मुद्दा प्रस्तुत एकांकिकेत मध्यवर्ती म्हणून चर्चिला आहे. यातील पात्रयोजना मर्यादित आहे. पात्रे सर्वसामान्य घरातील आहेत. नायक, नायिका व सहकारी पात्रे अशी मांडणी येथे केलेली दिसत नाही. भाषा सरळ सुलभ आहे. नेपथ्याचे सुद्धा अधिक अवडंबर दिसत नाही. विषय परिणामकारकपणे मांडला आहे. लाच ही समाजाला लागलेली कीड नष्ट करायची तर त्यासाठी कोणाचीही भीड न बाळगता स्वतःपासून सुरुवात करायला हवी, असा स्पष्ट

नाव/लेखक	कथानक/विषय	पात्रयोजना	रस
धनं वा शीलं वा श्री प्रभाकर महादेव भातखण्डे	धनप्राप्तीसाठी केलेली चोरी, त्यापासून होणारा मनस्ताप	रमेश, जानकी, रामचंद्र इन्स्पे. सावंत, हवालदार	करूण
तमसो मा ज्योतिर्मय डॉ. स्मिता सुधीर होटे	लाच देवून नोकरी मिळवणे, त्यासाठी हुंडा घेऊन विवाह	माता, निरंकुश—पुत्र सुरभि — पुत्री	वीर
आश्चर्यकरमेव डॉ. विभा क्षीरसागर	लाच घेणे, औषधातील भेसळ, पुत्रप्राप्तीसाठी सुनेचा छळ, तरुणींची व्यापार इ. अनेक विषय	देवेन्द्र, अमृता, देवी, वणिक, कुलसचिव, पुरोहित, नगरसेविका, नेता, लक्ष्मी, न्यायाधीश आणि इतर पात्रे	अद्भूत
नरकवास एव वरम् डॉ. लीना रस्तोगी	अतिरिक्त प्रवेश शुल्क, तरुणींचे लैंगिक शोषण, लाच घेणे इ.	यमराज, चित्रगुप्त, इन्स्पेक्टर, नटी, तरूण आणि अन्य पात्रे	अद्भूत
देवशुनी डॉ. प्रसाद रमेश भिडे	समा—पणि संवाद या सुक्तावर आधारित	इंद्र, सुपर्ण, सरमा, शाहीर, वृध्द नेता आणि इतर पात्रे	वीर

संदेश देऊन एकांकिकेचा सुखान्त केला आहे. ‘नाहं उत्कोचं स्वीकरोमि नाहम् उत्कोचं ददामि, नाहम् उत्कोचस्य आदानप्रदानं करोमि।’^६ ही या एकांकिकेची मध्यवर्ती संकल्पना आहे.

‘आश्चर्यकरमेव’ या एकांकिकेत भ्रष्टाचाराच्या विविध प्रकारांचे दर्शन लेखिकेने घडवले आहे. तरुणींचा व्यापार, पदवी प्राप्त करण्यासाठी लाच देणे, औषधात भेसळ करणे, सुनेला पुत्रप्राप्ती होत नाही म्हणून तिचा छळ करणे अशा विविध प्रकारच्या भ्रष्टाचारासंबंधीत विषयांचा परामर्ष या एकांकिकेत घेतलेला आहे. देवेन्द्र आणि अमृता हे युवक—युवती न्यायाधीशांच्या अध्यक्षतेत सर्व लोकांसमोर वणिक्, नेता, नगरसेवक आणि लक्ष्मीदेवी यांच्या वर्तणुकीचे रहस्योद्घाटन करण्यासाठी सभा घेतात. त्यांनी केलेले सर्व आरोप सत्य आहेत हे लक्षात आल्याने न्यायाधीश महोदय त्यांना शिक्षा देतात.

या एकांकिकेचा शेवट नाट्यशास्त्राच्या नियमानुसार सुखान्त असला तरी तो फक्त आदर्श आहे असे वाटते. इतक्या सहजपणे आजच्या काळात भ्रष्टाचारांना शिक्षा होत नाही हे वास्तव आहे. मात्र भ्रष्टाचार संपवायचा असेल तर तरुणाईला जागरूक व्हावे लागेल असा स्पष्ट आणि महत्वाचा संदेश या एकांकिकेतून प्राप्त होतो. देवीच्या पात्राचे मानवीकरण करून त्याचा अत्यंत समर्पक पद्धतीने उपयोग प्रस्तुत एकांकिकेत केलेला आहे हे या एकांकिकेचे वैशिष्ट्य आहे. ही गोष्ट अशक्य असली तरी ‘भाव तसा देव’ ही उक्ती सार्थ आहे. असा बोध यातून आपल्याला घेता येतो आणि ईश्वरीतत्व मुर्तीत नसून ते आपल्या अंतरात आहे हे सत्य मांडण्याचा प्रयत्न स्तुत्य आहे.

धनेन सर्व सिद्धं भवति।^७ हा आधुनिक

काळातील भ्रष्टाचारांच्याचा जणू मंत्र आहे. याचा सम्यकप्रयोग येथे केला आहे.

‘विशुद्धमनसा कृतं कार्यं नाम देवपूजा एव।’^८ हे वाक्य आजच्या तरुणाईला मोलाचे मार्गदर्शन करणारे आहे.

‘नरकवास एव वरम्’ हे डॉ. लीनाताई रस्तोगींनी रूपांतरित केलेले रूपक आहे. यामध्ये, प्रवेश फी (Capitation fee) लैंगिक शोषण यासारख्या तरुणाईला उध्वस्त करणाऱ्या समस्यांचा उहापोह केलेला आहे. यमराज आणि चित्रगुप्त या पौराणिक पात्रांच्या माध्यमातून चमत्कार घडवून एकांकिकेचा सुखान्त केलेला आहे. मात्र यातून कुठल्याही प्रकारचा तोडगा सांगितलेला नाही.

या एकांकिकेत व्यवहारात प्रचलित असणाऱ्या इंग्रजी शब्दांचा वापर केलेला आहे असे विशेषत्वाने आढळले. तसेच ‘स्वर्गपिक्षा नरक श्रेष्ठ आहे’ या विचाराचा उपयोग सम्यकप्रकारे येथे केलेला आहे.

‘देवशुनी’ ही डॉ. प्रसाद रमेश भिडे यांनी लिहिलेली एकांकिका ‘सरमा—पणि संवाद’ या वेदातील सूक्तावर आधारित आहे. यातून वैदिक काळात सुद्धा भ्रष्टाचार होत होता, अगदी स्वर्ग सुद्धा त्याला अपवाद नव्हता, ही गोष्ट लेखकाने अधोरेखित केली आहे. भ्रष्टाचाराची ही मानवी प्रवृत्ती अनादि काळापासून सर्वत्र आढळते, हे सुद्धा येथे सांगितले आहे.

याचे सादरीकरण करताना ‘पथनाट्याचा’ बंध स्वीकारलेला असून गतिमानता हे याच्या सादरीकरणाचे वैशिष्ट्य आहे. याचा लौकिकार्थनि सुखान्त झालेला दिसत नाही कारण शेवटी भ्रष्ट राजकारणीच जिंकले आहेत. पण पुराणकाल आणि आधुनिक काल यातील मानवी प्रवृत्तीची

तुलना करून भ्रष्टाचार निर्मूलन करायचे असेल तर जनसामान्यांना आपली ताकद आणि नैतिकता या दोन्हींच्या आधारे अशा भ्रष्ट अधिकाऱ्यांना त्यांची जागा दाखवून द्यावी लागेल, हा संदेश दिलेला आहे. या संपूर्ण एकांकिकेचे सार पुढील पद्यात आहे.

को न याति वशं लोके मुखे पिण्डेन पूरितः।
मृदङ्गो मुखलेपेन करोपि मधुरध्वनिम्॥

उपसंहार

अशाप्रकारे या पाचही एकांकिकांचे समीक्षणात्मक अध्ययन केल्यावर काही गोष्टी निदर्शनास आल्या.

- एकांकिकांचा अंगीरस कोणता आहे हे स्पष्ट होत नाही. नाट्यशास्त्रात सांगितलेले असल्यामुळे एकांकिकांचे रस तालिकेत दिलेले आहेत. परंतु संपूर्ण एकांकिकेत एकाच रसाचे प्राधान्य अशी स्थिती फारच कमी वेळा दिसून येते. केवळ रसाभास उत्पन्न होतो असे दिसून येते.
- साहित्याचे निकष बदलते आहेत त्याचे प्रतिबिंब आधुनिक संस्कृत एकांकिकांच्या लिखाणात आणि सादरीकरणात दिसून येते.
- नाट्यशास्त्रात काव्यानंदाच्या प्राप्तीसाठी रसाला अतिशय महत्व दिलेले आहे, मात्र आधुनिक एकांकिकांमध्ये अंगीरस प्रामुख्याने आला नसला तरी काव्यानंद उणावत नाही.
- आधुनिक एकांकिका प्रामुख्याने नाट्यस्पर्धेत सादरीकरणाच्या उद्देशाने लिहिल्या जात आहेत.
- या एकांकिकांचे लेखन तरूण वर्गाला डोळ्यासमोर ठेवून करण्यात आले आहे.

- नेपथ्य, आहार्य अभिनय यासारख्या तांत्रिक बाबींना गौणत्व आले आहे.
- नाटकाची गतिमानता हा महत्वाचा मुद्दा झालेला आहे कारण एकूण जीवनाचा वेग सर्वत्र वाढलेला आहे.
- एकाच विषयाचे लेखन आणि सादरीकरण किती भिन्न प्रकारे आणि विभिन्न प्रकारच्या पात्रयोजनेसह, सादरीकरणातील अभिनव बदलांसह प्रभावीपणे करता येऊ शकते आणि तंत्रज्ञानाच्या सम्यक प्रयोगाचा लाभ कसा घेता येऊ शकतो, हे प्रस्तुत एकांकिकांचा अभ्यास केल्यानंतर दिसून येते. सर्वच लेखकांनी उद्बोधक संदेश प्रेक्षकांपर्यंत जावा आणि सूत्र प्रेक्षकांनी सामाजिक प्रश्नांचा विचार करण्यास प्रवृत्त व्हावे तसेच समस्या निर्मूलनासाठी स्वतःपासून प्रयत्नांना सुरुवात करावी हे सांगण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न केलेला आहे.
- कथानक पौराणिक असो अथवा आजच्या काळातील समस्यांवर आधारित लेखकांनी एकांकिकांच्या माध्यमातून नैतिक वर्तणूक, सदाचार यासंबंधी, प्रेरक संदेश देणे ही गोष्ट प्रामुख्याने लक्षात घेतली आहे.
रूपकांच्या संदर्भात आज रसापेक्षा दृश्यत्वाला आणि उद्बोधनाला अधिक महत्व आलेले आहे. त्यामुळे पूर्वीच्या शास्त्रग्रंथात दिलेल्या काव्यप्रयोजनांचा विचार नव्याने करण्यात यावा ही काळाची गरज आहे. म्हणूनच काळानुसार रूपकप्रकारांच्या लिखाणात आणि प्रस्तुतीकरणात झालेले परिवर्तन लक्षात घेऊन शास्त्रकारांनी काही नवीन मुद्द्यांचा समावेश शास्त्रग्रंथात करावा असे सुचवावेसे वाटते.

संदर्भ सूची

१. श्लोक क्र. १२, प्रथम अध्याय नाट्यशास्त्र	६. तत्रैव
२. श्लोक क्र. १७, तत्रैव	७. पृ. क्र. २५, महादानम्
३. पृ. क्र. ११, प्रथमः प्रकाशः, दशरूपकम्	८. पृ. क्र. २५, नाट्यत्रिदलम्
४. तत्रैव	९. पृ. क्र. २५, रसाविष्कारः
५. तत्रैव	१०. पृ. क्र. २५, तत्रैव

संदर्भग्रंथ सूची

१. दशरूपकम् — व्याख्याकार — लोकमणि दाहाल
प्रकाशन — चौखम्बा अमरभारती प्रकाशन,
वि.सं. २०४३, पुनर्मुद्रित २००८	५. रसरङ्ग — अनुवादिका — डॉ. लीना रस्तेगी
प्रकाशन — संस्कृतभारती, नवदेहली
प्रथमावृत्ती — २०१३
२. महादानम् — ले. श्री. प्रभाकर महादेव भातखंडे
प्रकाशन भारतीय विद्या भवन, मुंबई
प्रथमावृत्ती — १९९७	६. रसाविष्कारः — ले. प्रा. डॉ. विभा क्षीरसागर
प्रकाशन कवि—कुलगुरु—कालिदास संस्कृत
विश्वविद्यालय, रामटेक
प्रथमावृत्ती — १५ जानेवारी, २०१६
३. नाट्यशास्त्र व्याख्याकार — श्री बाबुलाल शुक्ल
शास्त्री
चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी
वि.संस्करण — २०७१ (पुनर्मुद्रण)	७. देवशुनी संहिता (अप्रकाशित)
४. नाट्यत्रिदलम् — ले. डॉ. स्मिता सुधीर होटे
प्रकाशन — श्री रेणुका प्रकाशनम्
प्रथमावृत्ती २२, २३, २४ फेब्रुवारी, २०१३	

Address for correspondence
mrudulaatul@gmail.com

नामवर उर्दू शायर : फ़ैज़ अहमद फ़ैज़

डॉ. रेशमा तज़यीन

सहाय्यक प्राध्यापिका, उर्दू विभाग प्रमुख, एल.ए.डी. कॉलेज, शंकरनगर, नागपूर.

सारांश

फ़ैज़ अहमद फ़ैज़ उर्दू साहित्य की एक महशहूर शख़्सीयत है। फ़ैज़ ने व्यावहारिक जीवन में जिन क्षेत्रों में कदम रखा, प्रतिष्ठा, सफलता और सम्मान ने उनके कदमों को चूमा। उनकी शायरी में रुमान और इन्क़लाब नज़र आता है।

फ़ैज़ की शायरी सारी दुनिया के दुखी इंसानों के लिए थी। वह मज़लूमों को शांति और न्याय दिलाना चाहते थे। वह मतीन और गंभीर होने के साथ उत्साही और आशावादी व्यक्ति थे। उन्होंने आम जीवन की कड़वी समस्याओं को अपनी शायरी का मुद्दा बनाया।

सांकेतिक शब्द : फ़ैज़, प्रगतिशील आंदोलन, शायरी, क्रांतिकारी, नज़्म, राजनीतिक, इन्क़लाब.

प्रस्तावना

मता—ए—लौह व क़लम छिन गई तो क्या गुम है
के खून—ए—दिल में डुबोलीं हैं उंगलियाँ मैं ने।

फ़ैज़ अहमद फ़ैज़ एशिया के महानतम शायरों में शामिल किये जाते हैं। वे प्रगतिशील आंदोलन के सबसे लोकप्रिय और प्रमुख शायर थे। वह मुख्य रूप से अपनी रचनाओं में इन्क़लाबी और रूमानी भाव के मेल की वजह से जाने जाते हैं।

फ़ैज़ अहमद ख़ाँ नाम और फ़ैज़ उनका तख़ल्लुस था। १९११ में सियालकोट में उनका जन्म हुआ। प्रारंभिक शिक्षा पाठशाला में पाई और फिर अंग्रेज़ी और अरबी में एम. ए. किया। कुछ समय तक अमृतसर के एक कॉलेज में अंग्रेज़ी के प्राध्यापक रहे। १९४२ में कैप्टन के रूप में सेना से जुड़े और फिर लेफ़्टिनेंट कर्नल का पद प्राप्त किया। हालांकि वहाँ भी उनका काम शेर और साहित्य के माध्यम से सेना की सेवा करना था। लेकिन १९४७ में सेना की नौकरी से इस्तीफ़ा देकर लाहौर चले गए। इसके बाद कुछ समय उन्होंने इंग्लैंड में बिताया। फिर कराची गए और वहीं स्थायी निवासी बन गए और 'अब्दुल्लाह हारून कॉलेज' के प्रिंसिपल

नियुक्त हुए।

फ़ैज़ ने कई विदेशों की यात्रा की और कुछ समय के लिए वह फ़िलिस्तीन में भी रहे। फ़ैज़ ने कई पुरस्कार हासिल किए। रूस सरकार ने भी उन्हें उच्च सम्मान से पुरस्कृत किया था। उनके संग्रहों में नक़्श-ए-फ़रयादी, दस्त-ए-सबा, जिंदाँ नामा, दस्त-ए-तहे संग और शाम-ए-शहर याराँ बहुत ही महत्वपूर्ण हैं।

फ़ैज़ अहमद फ़ैज़ एक नज़्म निगार की हैसियत से जाने जाते हैं लेकिन उनकी ग़ज़लें भी उर्दू शायरी की अमूल्य पूंजी हैं। उनकी शुरूआती दौर की शायरी में हताशा और निराशा भी मौजूद है लेकिन निराशा के इस वातावरण में कड़वाहट और घृणा या हार की स्थिति निर्माण नहीं होने पाती। आगे चल कर उनके यहाँ ज़बरदस्त बदलाव आया और उन्होंने अपनी विचार शैली को बदल दिया। फ़ैज़ यही चाहते हैं की शेर कला के मानकों पर पूरा उतरे न उतरे मगर जीवन की गुणवत्ता पर जरूर पूरा उतरे। उनकी रचनाओं की यह खूबी है कि वह जटिल व्यंजनों और मुश्किल फ़ारसी शब्दों का प्रयोग किये बिना अपने वचन में प्रासंगिकता पैदा करते हैं और प्रासंगिकता भी ऐसी जिसमें

प्रभावशीलता होती है। वह कम से कम शब्दों में अधिक से अधिक अर्थ अभिव्यक्त करते हैं। वह देश की समस्याओं विशेष रूप से मज़दूरों और मेहनतकशों से सहानुभूति रखते हैं और इसी वजह से साम्राज्यवादी व्यवस्था के खिलाफ़ सरल आवाज़ बुलंद करते हैं। उनके यहाँ राजनीतिक और सामाजिक स्थिति का प्रतिबिंब बड़े ही क्रांतिकारी रूप में मिलता है। उनकी इन विशेषताओं को नज़रअंदाज़ नहीं किया जा सकता। क्योंकि इस खूबी को अलग करके उनकी रचनाओं को अगर देखा जाए तो वह जाज़बियत नज़र नहीं आती। 'बोल' एक कविता, जो शुद्ध राजनीतिक है। जिसमें शायर ने भारतीयों की अंतरात्मा को सच बोलने के लिए ललकारा है। अंग्रेज़ों के उत्पीड़न के खिलाफ़ आवाज़ बुलंद करने के लिए इनझोड़ा है। जिसमें भाषा और शैली सरल और स्पष्ट हैं।

“बोल, कि लब आज़ाद है तेरे
बोल ज़बाँ अब तक तेरी है।

तेरा सुतवाँ जिस्म है तेरा
बोल कि जाँ अब तक तेरी है।

देख कि आहनगर की दुकाँ में
तुंद हैं शोले, सुर्ख है आहन।

खुलने लगे कुफलों के दहाने
फैला हर एक जंजीर का दामन।

बोल यह थोड़ा वक़्त बहोत है
जिस्म व जाँ की मौत से पहले।

बोल कि सच ज़िंदा है अब तक
बोल, जो कुछ कहना है कह ले।

फ़ैज़ एक प्रगतिशील शायर हैं। वह अपने समय के हालात से संतुष्ट नहीं थे और उस समय की राजनीतिक व्यवस्था को बदलने की इच्छा रखते थे। वह दुसरे प्रगतिशील शायरों के समान धन के बराबर वितरण के समर्थक थे,

और चाहते थे कि एक गैर वर्ग समाज की स्थापना हो, इसलिए वह एक ऐसी क्रांति के इच्छुक थे जिस से यह लक्ष्य पूरे हो सकें। मज़दूर वर्ग को अपना हक़ मिल सके और प्रत्येक व्यक्ति तृप्त जीवन व्यतीत कर सके। उनके यहाँ राजनीतिक और क्रांतिकारी रूझान में जो मिश्रण पाया जाता है वह शायराना हुस्न से पूरी तरह मालामाल नज़र आता है और यहीं हुस्न उनकी नज़्मों की महत्वपूर्ण खूबी है।

‘मौजू—ए—सुखन’ भी फ़ैज़ की अच्छी नज़्मों में गिनी जाती है। नज़्म की शुरूआत बेहद हसीन फ़िज़ा में होती है।

गुल हुई जाती है अफ़सुर्दा सुलगती हुई शाम
धुल के निकलेगी अभी चश्म—ए—महताब से रात।

और मुशताक़ निगाहों से सुनी जाएगी
और उन हाथों से मस होंगे यह तरसे हुए हात

उनका आँचल है की रूख़सार की पैराहन है
कुछ तो है जिस से हुई जाती है चिलमन रंगीन।

फिर शायर की निगाहें शहर पर पड़ती हैं, खेतों की ओर जाती हैं और वह बोल उठता है।

इन दमकते हुए शहरों की फ़रावाँ मख़लूक़
क्यों फ़क़त मरने की हसरत मे जिया करती है?

यह हसीं खेत, फटा पड़ता है जोबन जिनका
किस लिए उनमें फ़क़त भूक उगा करती है।

‘चंद रोज और मेरी जान’ में हालाँकि महबूब से खि़ताब किया गया है, लेकिन यह शुद्ध राजनीतिक नज़्म है, जिसमें शायर को यकीन है कि जुल्म का ज़माना चंद रोज़ा है। जल्द ही इस से निजात मिलेगी। उसे एहसास है कि हालाँकि जिस्म पर क़ैद, ज़ज्वात पर जंजीरें हैं, फिर भी हम जिये जा रहे हैं और हमारा जीवन गरीब के कोट की तरह है जिस पर पैच (पेवन्द) लगे हुए हैं। इसकी पंक्तियाँ इस प्रकार हैं।

चंद रोज़ और मेरी जान फकत चंद रोज़
जुल्म की छाओं में दम लेने पर मजबूर है हम।
इक ज़रा और सितम सह लें, तड़प लें, रो लें
अपने अजदाद की मीरास है माजूर है हम।
जिस्म गो क़ैद है जज़्बात पे जंजीरें हैं
फ़िक्र महबूस है गुफ्तार पे ताज़ीरें हैं।
लेकिन अब जुल्म की मियाद के दिन थोड़े हैं
इक ज़रा सब्र, कि फ़रियाद के दिन थोड़े हैं।
अरसा—ए—दहर की झुलसी हुई वीरानी में
हम को रहना है पे यूँही तो नहीं रहना है।
अजनबी हाथों का बेनाम गिराँबार सितम
आज सहना है हमेशा तो नहीं सहना है।

“मुझ से पहली सी मोहब्बत मेरे महबूब न
माँग” रूमान से हकीकत की दुनिया में पहुंचने
का एलान है। जिसने उनकी शायरी में इंकलाब
की ओर इशारा किया है और नई दिशाओं का
नज़ारा कराया है। इस नज़्म में बहुत गंभीरता से
इस बात को स्वीकार किया गया है कि:

मैंने समझा था कि तू है तो दरख़्शाँ है हयात
तेरा ग़म है तो ग़म—ए—दहर का झगड़ा क्या है।

तेरी सूरत से है आलम में बहारों को सबात
तेरी आँखों के सिवा दुनिया में रखा क्या है।

तू जो मिल जाए तो तक्दीर निगूँ हो जाए

लेकिन हकीकत उसके विपरीत निकली,
और वो बहुत जल्द इस नतीजे पर पहुंच गए
कि :

और भी दुख है ज़माने में मोहब्बत के सिवा
राहतें और भी हैं वस्ल की राहत के सिवा
मुझ से पहली सी मोहब्बत मेरे महबूब न मांग।

संदर्भ सूची

१. शायरी के टॉप १० — संकलित, फरीद बुक डेपो, २००३.
२. उर्दु अदब की तारीख — अज़ीमुल हक जुनैदी, २००२.

नज़्म ‘तराना’ बहुत रोमांचक और शायर
के इस यकीन से मालामाल है कि उस की
कोशीशें ज़रूर रंग लाएंगी। वह कहते हैं :

दरबार—ए—वतन में जब इक दिन सब जाने वाले जाएँगे
कुछ अपनी सज़ा को पहुँचेंगे, कुछ अपनी जज़ा ले जाएँगे।
ऐ ख़ाक नशीनों उठ बैठो वो वक़्त करीब आ पहुँचा है
जब तख़्त गिराए जाएँगे जब ताज उछाले जाएँगे।

अब टूट गिरेगी जंजीरे अब ज़िंदानों की ख़ैर नहीं
जो दरया झूम के उठे हैं तिन्कों से न टाले जाएँगे।

कटते भी चलो, बढ़ते भी चलो, बाजू भी बहोत हैं, सर भी बहोत
चलते भी चलो कि अब डेरे मंज़िल ही पे डाले जाएँगे।

फ़ैज़ वास्तव में एक व्यावहारिक व्यक्ति
थे। उनकी रचनाएँ आध्यात्मिक और बौद्धिक
गुणों के साथ साथ उनकी कलात्मक दृष्टि का
भी पता देती हैं। १९ नवंबर १९८४ में वह इस
संसार से कूच कर गए। लेकिन अपनी
साहित्यिक सेवाओं से हमेशा जीवित रहने का
आयोजन कर गए हैं।

निष्कर्ष

प्रगतिशील शायरों ने गज़ल और नज़्म
दोनों को जीवन की उभरती आवश्यकताओं का
प्रवक्ता बनाया। जिन प्रगतिशील शायरों ने
गज़ल और नज़्म को प्रतिष्ठा प्रदान की उनमें
फ़ैज़ अहमद फ़ैज़ का नाम उल्लेखनीय है।
उनकी रचनाओं में ज़िन्दगी के दुखदर्द, आर्थिक
व राजनीतिक समस्यायें और क्रान्तिकारी विषय
दिखाई देते हैं।

३. दस्ते—ए—सबा — शफ़ीक बुक डेपो, दिल्ली
४. कुल्लियात—ए—फ़ैज़ — परवेज़ बुक डेपो, दिल्ली

Address for correspondence
reshmaiahmed@gmail.com

Swami Vivekananda : A Writer with Poet's Eye and Prophet's Imagination

Dr. Sawan Giridhar Dharmपुरiwar

Assistant Professor, Dept. of English, Vidyasagar Kala Mahavidyalaya,
Khairi (Bijewada), Ramtek.

Abstract

Swami Vivekananda is generally known as a prophet, a saint, a patriot, an immense lover of humanity, a great spiritual and religious leader and a heart wining orator. Very few know his literary expressions and chiefly the poems written by him. We cannot call him literary figure in general sense. Most of the Indian saints while giving their message to the world have produced the poetry of the highest order. The present paper is an effort to throw light on the poetry of Swami Vivekananda.

Keywords - Humanism, Optimism, Nirvana, Spirituality.

Swami Vivekananda is generally known as a prophet, a saint, a patriot, an immense lover of humanity, a great spiritual and religious leader and a heart wining orator. Very few know his literary expressions and chiefly the poems written by him. We cannot call him literary figure in general sense. Most of the Indian saints while giving their message to the world have produced the poetry of the highest order. Mirabai, Kabir, Dadu, Dyaneshwar, Tukaram, Ramdas, Nanak and many such saints produced the poetry of highest order. None amongst these were the poets or the literary figures. These were the heavenly spirits and saints showing right path giving heavenly message to the society. Still whatever they have produced in the form of their message or writing has become

the great literary treasure. Same was the case with Swami Vivekananda whatever he spontaneously expressed in the form of his poems became the very expression of his soul, personality and his life giving message. Most of the poems of Vivekananda indicate his high ecstatic state, personal experiences, concerns, prophetic outlook, patriotic and spiritual view point in which they are shaped.

Vivekananda has spontaneously shown his yearning for God in his poems. The presence of God, which he felt in himself, in everybody, has appeared in his poems. The reader might not have undergone through the spiritual experiences like the poet still his poems enable reader to give an outline of these spiritual pleasures. From his poems he tried to explain the view

point from Indian Vedas in simple words. He tried to explain the philosophy, culture, religion, customs, intricate mythology and Advaita Vedanta in easy, simple and artistic way through his poems. His poems put forward the abstract Advaita in lively poetic way. It uncovers the intricate mythology to bring out concrete moral forms out of it. It carries reader to the world of beauty and spirituality. His poems have the ability to reveal the spiritual viewpoint in artistic way. He saw it with a poet's soul and opened the unending world of spirituality, meditation and religiousness to the common man. His poems are sweet blend of philosophy, beauty and divinity mingled together.

*From dreams awake,
from bonds be free!*

Be not afraid.

This mystery

My shadow cannot frighten me!

Know once for all that I am he!

(In Search of God and Other Poems 7)

As an artist or a poet, he always put emphasis on the value of spiritual viewpoint in seeing the things. He was a person with mediation powers. He was able to undergo smallest experiences of life and touch the ordinary things and the purely human elements of life with extra ordinary sensibility. He has an ability to interpret everything under the light of spirituality. His poems are nothing but the wordy ex-

pression of his physical experiences translated into spiritual terms. As one of his disciples remarks:

*He was ascetic and artist in one.
He never merged his nature in
physical experiences, he was constantly
the witness, the poet, the great dreamer
who meditated on the phenomena of
experience and saw the spiritual even in
the physical, art and language were, to
his mind, so many methods for the re-
interpretation of physical nature,
so that the spirit stood, in the revelation,
superior to the form.*

(His Eastern and Western Disciplines 43)

Vivekananda holds strong optimistic view in life. He was the soul trying to see positivity in each and every little thing of the world. As a poet most of his poems underline strong optimism. He tries to put it in a practical way. He asks us to believe in ourselves. If we want material wealth, work it out, it will come to us. If we want to become an intellectual, he asks us to work it out on the intellectual plane, and we shall be intellectual giants. If we want to attain freedom, the poet asks us to work it out on the spiritual plane and free we shall be, and shall enter into *Nirvana*, the Eternal Bliss. But for all this according to Vivekananda positive and optimistic attitude is necessary. Optimism will act as supreme power in achieving whatever

we want.

He always tried to inspire his disciples with the feeling of optimism. As a poet he used similes and metaphors to express the feeling of optimism in his poems. He knew that path of life is filled with many tensions and problems. One can feel defeated while moving through it. But it does not mean that one should stop walking with the fear of problems. The poet thinks that God has given particular task to everyone. The task assigned to us might not have any joy and grace, still we have to complete it because it is not meant for any other hands. Everyone has given place in the universe created by God. One may feel tired or lost in the way of reaching his goal. In those circumstances one has to remember God, closing his eyes. One could feel that the God is also with him in his sincere efforts to complete the difficult job assigned to him. But in any circumstances he should not move back and run away from the problems in the life. The poet believed that God is always there to lead human beings during problematic situations in life. As in the poem 'light' he says:

*I look behind and after
And find that all is right.
In my deepest sorrows
There is a soul of light.*

(*In Search of God and Other Poems* 34)

Vivekananda was a patriot in true sense. His poems upheld his patriotic

view in prominent way. His poetry gives the true reflection of his patriotic spirit and love for freedom in most appropriate way. He tried to rouse Indians from their prolonged sleep. He explained the soul of India to her own children. He wanted to make them aware with the glorious past of India. He acquainted them with message of ancient India and its significance for the future. He tried to break the age long sleep of Indians and lead them towards the future. He believed that India has capacity to spiritualize the whole world. That's why Swamiji tried to educate the Indian masses with the Great Spirit of India. He worked to make his men free from the suffering and miseries he did not see Indian freedom with the eyes of a politician. He saw and dreamt for the every Indian to be free from his sufferings and miseries. He dreamt for the welfare of the masses. In his feeling of patriotisms and freedom there was no place for distrust, hatred and discrimination. He knew that once people become aware about their strength and spiritual greatness, no one could stop India from becoming a free nation. As Shri Aurobindo says:

*We perceive his influence still
working gigantically, we know
well how, we know not well where,
in something that is not yet
formed, something leonine, grand,
intuitive, up heaving that has en-*

tered the soul of India and we say behold Vivekananda still lives in his Mother and the souls of her children.”

(Swami Lokeshwarananda 19)

Telling the meaning of true Indian, Swamiji always put emphasis on the fact that true Indian is one who knows greatness of his land, its culture, its beauty, its oneness, its potentialities, and its realities. He is the one who has made himself useful in its cause, who feels himself with the millions, who makes their suffering, their joys and their aspirations his very own, who is proud of his birth in India and whose country is his God and who feels India at the center of his heart. Vivekananda's great love and sense of responsibility towards India is also visible in his poems.

Awake arise and dream no more!

This is the land of dreams where karma weave

Unthreaded garlands with our thoughts

of flowers sweet or noxious and none.

(The Complete Works of Swami Vivekananda, 4: 388)

Vivekananda's humanism was based on universal Vedanta vision of 'man' and 'Atman'. He has inherited this vision from the Indian Vedas and Sages. When we will take a quick look of India's five thousand years long history we may come to know that, India

has never gone outside her boundaries to conquer the foreign land or to enslave other nations. This was not because she has not enough military or political power to do so. Even she had political, economic and military power to do so she never stepped beyond her boundaries to conquer others. It was the fruit of her age-long philosophy and teaching which evaluates man as man, which tries to see every human being above from the boundaries of race, creed, religion, caste or political minority.

Humanism in his poetry is based on the man as an individual soul. He dealt with the freedom and dignity of each individual soul. He started a mission for the poor, ignorant and oppressed to bring them to the level of humanity and equality. He devoted his life for the redemption of the masses who were suffering from the age long oppression. The spirit of his workings and devotion which was very soul of his humanism is clearly visible in his poems. This was like the medium of expression for his love, respect, dignity, and feeling of equality to the every individual living on this earth. His main concern was welfare and glory of the human being and it always comes at the center in the most of the poems and other works of Vivekananda.

The philosophy highlighted in the poems of Vivekananda is influenced by great Indian civilization and its true

values. Man has attained glorious success with the help of science and technology. He has conquered moon and is planning to step on the Mars. Man can control his behavior and bring discipline in his life with the help of knowledge. The knowledge of physical science, economics, politics and other such subjects makes him civil and brings him to the civilized level. But still these civilities control the external behavior. Power of knowledge cannot control his inner psyche. Einstein says, "Science can denature plutonium but it cannot denature evil in the heart of man". (In Swami Ranganathananda 83) Science cannot give man enough power and force to handle the tensions of civilized state and the fear of destruction of himself and his own civilization. Recognizing this insufficiency of the external approach to reveal the truth of the internal nature of man, Vivekananda put forward the philosophy of Indian Vedas and Sages, through his poems. Complete welfare of man always remains at the center of Indian Vedanta Philosophy. It tried to investigate the internal nature of man. It teaches to the world not only to control the external behavior but also to control the inner psyche of human beings. Vivekananda deals these subjects brilliantly through his poems. One can give condensed presentation of philosophy in his poems from these beautiful lines taken from the poem *Renuncia-*

tion Alone Is Fearless:

*In enjoyment is the fear of disease
In high birth, the fear of losing caste,
In wealth, the fear of tyrants,
In honor, the fear of losing it,
In strength, the fear of enemies,
In beauty, the fear of old age,
In knowledge, the fear of defeat,
In virtue, the fear of scandal,
In the body, the fear of death,
In this life all is fraught with fear,
Renunciation alone is fearless.*

*(In Search of God and
Other Poems 81)*

Art and poetry entered into Swamiji's philosophy and life-giving message. He has ability to show the inter-relationship of spirituality, Advaita Vedanta, religion, history, humanism, patriotism, unity of human, nature and divine in most simple and easy words. He was firm with his own conclusions. Swami Vivekananda was poetically in love with truth. To read his poems and understand their themes require no preliminary schooling in logic or philosophy. They stand on his experiences, which he gathered from the visible universe and natural urge to worship and serve the God who is residing in the soul of common people. It was all living fact to him and not fancy. It was realization, not speculation. Though his poetry outwardly seems the embodiment his spiritual, religious, patriotic, philosophical, optimistic and philosophical point of view but above and

beyond this, his poetry comes to us as personal experience of the Divine Life, with poet's eye and prophet's imagination? To conclude in Swami Vivekananda's own words:

Poetic suggestion is the highest poetry. There should not be too much detail in depicting of an ide-

al. The poet gives a few touches of an ideal at its highest glimpse. A poem should act as a stimulus. Flooding the heart and mind with light, waking up a sea of emotions.

(His Eastern and Western Disciplines 55)

Works Cited

1. His Eastern and Western Disciples. *Vivekananda the Man and His Message*. Fourth Impression. Kolkata: Advaita Ashrama Publication Department, 1995. Print.
2. Lokeshwarananda. *Swami Vivekananda at a Glance*. Calcutta: Ramkrishna Mission Institute of Culture, 2000. Print.
3. Rangnathnanda. *Swami Vivekananda His Humanism*. Tenth Impression. Kolkata: Advaita Ashrama Publication Department, 2012. Print.
4. Vivekananda. *In Search of God and Other Poems*. Thirteenth Impression. Kolkata: Advaita Ashrama publication Department, 2009. Print.
5. _ _ _ . *The Complete Works of Swami Vivekananda*. Nineteenth Reprint. Vol. 4 Kolkata: Advaita Ashrama Publication Department, 2012. Print.

*Address for correspondence
d.sawan10@gmail.com*

A Study on Consumer Preference Towards Shampoo Brands in Nagpur City

Bhavana Khapekar¹, Shreeja Kurup¹, Prajakta Sathe²

1 Assistant Professor, Commerce, L.A.D. & Smt.R.P. College for Women, Shankarnagar, Nagpur.

2 Student, P.G. Commerce, L.A.D. & Smt. R.P. College for Women, Shankarnagar, Nagpur.

Abstract

Consumers or the customers are valuable assets for any organization as they are the ultimate destination of any products or services. Since, they are the ultimate end users of any product or services, thus, the success of any organization depends upon the satisfaction of the consumers. For satisfying the consumers, one has to know about what consumer buy, when they buy it, why they buy it, how and how often they buy it and what made them to switch to other brands. The ultimate aim of the marketing is selling. Marketing is defined as the managerial process through which products are matched with markets. Marketing consists of dealing with goods and services. The goods produced or acquired for business purpose may be consumer's goods like soap, shampoo, hair oils and the like. The shampoo market today is very competitive. This widespread competition results in continuing changes, because a large sum of money is spent by companies in research and development. This accounts for changes in consumer's behaviour. The companies, which learn to give more preference for the likes and dislikes of customers alone, will succeed. Therefore, knowing the consumer's behaviour and what is in the minds of customers is very essential to capture the market.

Keywords - Marketing, Consumer Behaviour, Competition, Consumer Satisfaction.

Introduction

Consumers or the customers are valuable assets for any organization as they are the ultimate destination of any products or services. Since, they are the ultimate end users of any product or services, thus, the success of any organization depends upon the satisfaction of the consumers. If not, they will switch to other brands. Due to this reason, the satisfaction of the consumers becomes priority for any organizations. For satisfying the consumers,

one has to know about what consumer buy, when they buy it, why they buy it, how and how often they buy it and what made them to switch to other brands. The people are the best budgeters. All the products for sale are to satisfy some needs of the people. Likewise, shampoo is also to satisfy some needs of the people like cleaning their hair and making them attractive and healthy. The manufacturer and the marketer also study the needs of the people and try to produce their products in such a way so that they can give greater and greater satis-

faction to the people. One of the few common denominators for all of us no matter whatever education, politics or our commitments - is that, above all we are consumers. It is worth to study about the taste and preferences of consumer. People having their own preferences, are earlier to get what they like. A similar sort of behaviour has been seen in the preference of shampoo. When the shampoo is dusted into the hair and then brushed out, they carry along excess hair oil and dirt has. It leaves an extremely thin oily film. The film makes the hair easier to handle. The shampoo overcomes the disadvantage of soap. It forms sticky curds that dull the hair. It makes the hair silky to touch. Most of them use the shampoo for fragrance, to overcome hair brattling, to avoid unpleasant odor and to clean and revitalize dull, oily, limp hair. It prevents hair breakage, softens rough and dry hair and helps to avoid dandruff. It is easy to wash the hair with less quantity of water.

Review of Literature

- **Ruchita Saxena (2008)** has explored the facts that Hindustan Unilever (HUL) has increased its share in the shampoo market even as rivals Procter & Gamble (P&G) and Cavin Kare have suffered erosion. She also mentioned that according to retail measurement figures released by AC Nielsen, market lead-

er HUL's share grew from 46.9% in January to March (2007) to 47.8% in the October to December (2006) quarter and in the same period, P&G's market share fell from 25% to 23.7% and third placed Cavin Kare's from 12.6% to 12%.

- **P. Guru Ragavendran et al. (2009)** emphasized in their research that the survey helped them in understanding the consumer perception on brand awareness and position of product in the market. It was observed that consumer's expectations were Quality, benefits offered and packaging of shampoos. Based on the results obtained, integrated marketing communication was suggested; as a result an improvement of 8% to 12.6% was observed in target population.
- **Albert Ferrer et al. (2012)** concluded in their study that the European market of perfumery and cosmetics is the largest in the world. Germany has the largest marketing the Europe, followed by France, UK, Italy and Spain. These countries are "the big 5" of the sector, and they are leaders in number of new product launches and in volume of production, exports and imports.

Aims and Objectives

- To understand the concept of consumer behaviour in general and the

behaviour of consumers towards consumables in specific.

- To identify the extend of brand awareness among the consumers.
- To study the factors influencing the behaviour of consumers towards shampoo.

Hypothesis

Null Hypothesis (H₀) – Consumers do not have consistent buying behaviour for shampoo brand.

Alternate Hypothesis (H_a) - Consumers exhibit a consistent buying behaviour for shampoo brand.

Research Methodology

Area of Study : The survey was conducted in Nagpur city in Maharashtra state. Nagpur is upcoming smart city in Maharashtra. Nagpur is a right area for conducting research.

Sources of Data : The study has used both the primary data and secondary data. Field survey method was employed to collect primary data from 50 respondents in three areas from Nagpur.

Limitations

- The first and foremost limitation was time constraint, but still efforts have been made.
- The research is restricted to only Nagpur District.

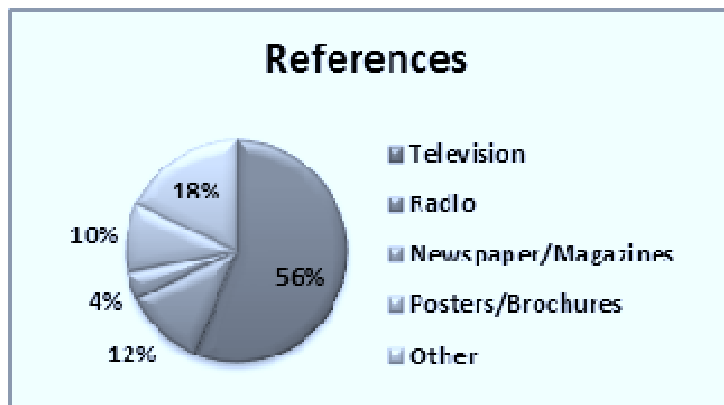
- Many respondents were unwilling or unable to provide information to investigators with insight into their conscious or unconscious attitudes.
- There may be a chance of receiving biased information from the questionnaire method.
- The size of sample is limited and researcher will have to expand the study with more sample size to develop a deep insight into the topic.

Analysis and Interpretation of Data

The results of the analysis of the collected data are presented below.

Which of the following sources do you use to know about hair care products?

Mode of Promotion	Respondents
Television	28
Radio	6
Newspaper/Magazines	2
Posters/Brochures	5
Others	9
Total	50

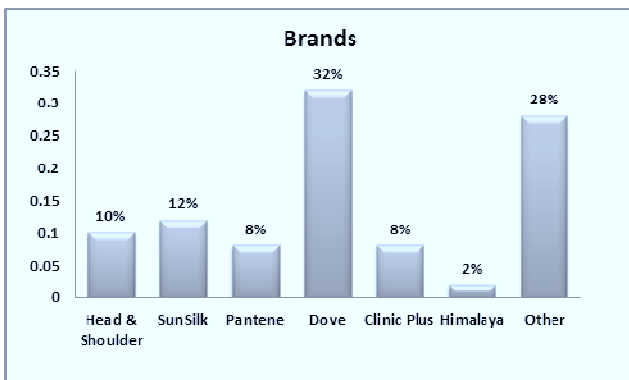

From the above table, it is found that 56% of respondents were preferred to see advertisements from broadcast media like television, 4% of respondents preferred to see from newspaper and magazines and 10% of respondents preferred to see from posters and brochures, 18% of respondents preferred to see from other sources such as internet, etc. and 12% of respondents preferred to know from radio.

Which of the following brands you generally use for hair care?

Shampoo Brands	Respondents
Head & Shoulder	5
Sun Silk	6
Pantene	4
Dove	16
Clinic plus	4
Himalaya	1
Others	14
Total	50

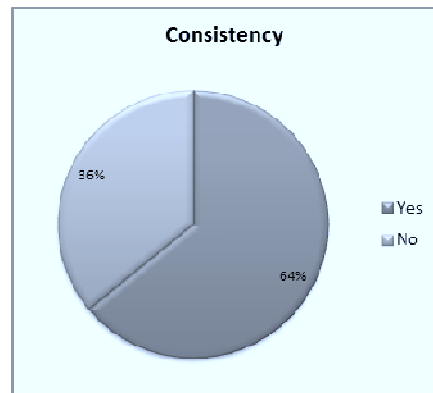
From the above table, out of the 50 respondents, 32% of respondents

are usually were used “Dove” shampoo and most of them are females, 2% of respondents are using Himalaya shampoo, 12% of respondents are using Sun silk shampoo, 8% of respondents are using Clinic plus shampoo and most of them are males, 8% of respondents are using Pantene shampoo, 10% of respondents are using Head& shoulder shampoos and most of them are males, 28% respondents are using other brand shampoo like “Patanjali”.

Are you consistent about your choice of shampoo?

Yes	32
No	18
Total	50

In the above pie diagram, we find that 64% of the consumers are consistent with their choice of shampoo, while 36% of the consumers are inconsistent with the choice. This shows that most of the respondents are loyal to a particular brand of shampoo that suits

them. So there is consistency in using shampoo brands.

If yes, what are the reasons for your consistency in choice of shampoo?

Sr. No.	Reasons	No. of Respondent	Percentage
1	Habitualness	14	44%
2	Value for money	6	18%
3	Health basis	7	22%
4	Don't like others	5	16%
	Total	32	100%

In the reasons of consistency, it is concluded that out of 32 respondents 44% of the respondents buy for their habitualness, 18% of the respondents on the basis of value for money, 22% of the respondents on the basis of health basis and the remaining 16% of the respondents on the basis of not liking others. This shows that

most of the respondents are habitual of using same shampoo that gives them value for money, suits their hair.

If No, What Are The Reasons For Your Inconsistency In Choice of Shampoo?

Sr. No.	Reason	No. of Respondents	Percentage
1	Like to try other brands	8	44%
2	Just for a change	5	28%
3	Doctor's advice	3	17%
4	All brands are same	2	11%
	Total	18	100%

In the above pie diagram, out of 18 respondents, 44% of the consumers like to try new/other brands, 28% of consumers switch their choice just for a change, 17% of consumers follows their doctor's advice and the remaining 11% of consumers think that all brands are same respectively.

Findings

1. From the survey, I realized that the consumer's buying behaviour is not only influenced by the social factors and the psychological factors but also marketing mix such as the price, product and promotion also influences the buying behaviour. The social factors referred to reference groups and family whereas, the persona factors referred to age, occupation and lifestyle. Lastly, psychological factors referred to motivation, perception and beliefs and attitudes.
2. For social factors, the purchasing decision is made by the family member, friend's recommendation. Some consumers just follow their family's decision in purchasing a shampoo as they have no preferences on shampoo. As for friend's recommendation, if the shampoo is proven good by their friends, then some consumers will tend to buy it as they trust the results of the shampoo told by their friend. For age, young generations will prefer a brand that manufactures color lock shampoo so that the color of the dye on their hair will last longer, whereas the older generation only prefers a basic range of shampoo.
3. One of the psychological factors is the attitude and beliefs of the consumers where they believe that the shampoo must be good when the

brand ambassador is their favorite celebrity. This kind of buying behaviour usually occurs among the teenagers or the youth because they wanted to follow the footsteps of their favorite celebrity and what kind of product used by the ambassador must be proven to be very good as they have a perception that their idol is always perfect.

4. The price of the shampoo influences the buying behaviour as some consumers are not particular about the brands of the shampoo. They just only want a shampoo which is cheap and good to wash their hair.

Conclusion

The results of the study from the data analysis about consumer buying behaviour on hair care products. We can see that, out of 50 respondents, 28% were males and 72% were females. There was a good variation in their age groups covering students, self-employed, salaried and others. Out of 50 respondents, 73.5% were in the age group of 20-30 years, 8.2% for consumers who were below 20 years, 16.3% of consumers who were 31-40 years, 4% who were more than 40 years.

According to marital status, 71.4% of consumers who were single and most of them were students. Out of the total 50 respondents, 47.5% were students; others were self-employed, salaried, and other jobs. Out of the total 50 respondents, 50% were college gradu-

ate, 35.4% were post graduate, and 12.5% were undergraduate and 2.1% for others.

Out of 50 respondents, 52% of respondents who used hair care products almost every month, 30% of the respondents used product every 2 weeks, 12% of the respondents used product weekly, 6% of the respondents used for 1-3 months. However, they might change their buying behaviour due to some factors.

Out of the total 50 respondents, 52% were willing to spend between 101-500 INR, 32% of the respondents were willing to buy shampoo less than 100 INR, 14% of the respondents were willing to pay was at Rs. 501-1000, and 2% of the respondents were willing to buy hair care products was above Rs. 1500.

Suggestions

The following suggestions are given to the manufacturers of shampoo who market them in the study area.

1. Since the consumers in the study area have strong brand loyalty to the brands used by them, manufacturers of shampoo of various brands may take use of this opportunity to maintain the demand by supplying the shampoo in the same quality.
2. The consumers have viewed quality and price of the shampoo and so manufacturers may pass on concession to the consumers by way of offering extra quality, price discount and other sales promotional methods.
3. The manufacturers of Dove, Clinic Plus and Head & Shoulder face stiff competition from one another and other brands of shampoo marketed. So they shall have to maintain their share by adapting promotional strategies which include extra quality, price discount and other sales promotional techniques.

References

1. Bailey, J.P. and Bakos, Y. (1997), "An exploratory study of the emerging role of electronic intermediaries", International Journal of Electronic Commerce, Vol.1, No.3.
2. Philip Kotler, Marketing Management, Prentice Hall. New Delhi, 1993.
3. Philip Kotler, Principles of Marketing, Prentice-Hall of India, New Delhi-110001, 1995.
4. Dr. Himani Sharma, Shallu Mehta, Customer attitude toward the use of shampoo: A case study of Sirsa City, International Journal of Research in Finance & Marketing, Volume 2, Issue 2 (February 2012)
5. Priyanka Bhattacharya, India's Cosmetic Market Ready for Big Leap, GCI Magazine, 2008
6. www.pgIndia.com - ACNielsen (2004), "Hair care practices of India's most beautiful woman"

*Address for correspondence
bhavana.khapekar@gmail.com*

Adolescence Psychology in the Short Stories : 'An Ounce of Cure', 'Boys and Girls' and 'Red Dress-1946' of Alice Munro

Deepali Dhopade

Research Scholar, R.T.M.N.U. Nagpur.

Abstract

Sigmund Freud's 'Psycho-sexual Theory' and Erikson's 'Psychosocial Theory' of development are applied to the Alice Munro's short stories. The characters in short stories 'An Ounce of Cure', 'Boys and Girls' and 'Red Dress-1946' are in adolescence age. The purpose of this paper is to apply these theories to these short stories. Munro depicts their psychological behaviour in her short stories. Adolescents are in psychological crisis. Sometimes they come out of this crises with the help of parents or friends or sometimes they try to solve their problems with their own thoughts.

Keywords - Adolescence, Psycho-sexual, Psycho-social, Crisis.

Introduction

The Oxford Dictionary defines the adolescence as under:

"Growing up between childhood and manhood or womanhood."

For the Longman Dictionary of the English Language adolescence means:

"The period of human life from puberty to maturity ending legally at the age of maturity."

These definitions of adolescence states that this is a stage of human life in which an individual is in the stage of confusion. In the age of adolescence, they develop a sense of identity. They discover their individuality and independence in solitude. In this stage, they develop their moral, emotional, physical and psychological patterns of behaviour. It is a transition from pre-

adolescence to adulthood.

In the 'Theory of Psycho-sexual' Freud points out five stages of human life. He proposes that psychological development in childhood is concerning psycho-sexual stages. These stages are oral, anal, phallic, latency, and genital. Genital stage is the stage of adolescence. Adolescence is the age of emotional upheavals. Groups are found and the peer group plays an important role in their life, in this phase. They are influenced by each other in peer group. They are hesitant to share their thoughts or communicate with their parents. Sometimes, they feel insecure. They search for self-identity. They have attraction of opposite sex. So, they develop a romantic relationship. Sometimes in such cases they succeed in their future planning and sometimes

they remain to be failures. If they fail, they try to commit suicide. If they get their parents' support in this stage, they remain to be successful in their life.

In the Psychosexual Theory Sigmund Freud says:

Children begin to explore romantic relationship. The goal of this stage is to develop a sense of balance between all the areas of life. Those who have successfully completed the earlier stages are now warm caring and well adjusted. (verywell mind.com)

This situation is found in Alice Munro's short stories. For example, in the short story 'An Ounce of Cure' the narrator falls in love with Martin Collingwood. He is attracted by the narrator. He smiles at her in an assembly. He wants to develop a sense of romantic relationship with her. He kisses her in her mouth. It is her first experience of kissing. She does not wash her face that night and in the morning. She thinks and rethinks about him. She spends her most of the time in the thinking of him. The narrator compares Martin with Darcy who is the hero in the *Pride and Prejudice* by Jane Austen. Gradually, she comes to know that he falls in love with other girl. So, she gets tense and swallows six aspirins. She tries to commit suicide. She is frustrated and drinks vodka. As the result she vomits in the house on the

new rug. Her suicide attempt fails. Her friends help her to come out from her bad situation. She is consoled by her mother also. So, the narrator becomes victim of Martin. He flirts with her but for the narrator, it is the sign of love and she takes everything seriously. Thus, teenagers want to take their decisions but they have no sense of what is good for them or what is bad. The narrator saves her life with help of her friends and her mother. So, Freud says that they maintain the balance between all the area of life and they are well adjusted.

Erikson was the prominent developmental theorist in 1950s. He used the term "crises". It means that "a difficult or dangerous situation that needs serious attention." According to him it is a series of internal conflicts that are linked to developmental stages. He mentions that the way the person resolves the crisis it determines his personal identity and future development. The first crisis occurs during adolescence. This crisis is called self-identity. The adolescents balance their life with these crises. In the story 'An Ounce of Cure' Munro is concerned with the emotional upheavals that adolescent encounters during teenage. The narrator is in the psychological crisis. She suffers from this crisis. She attempts to suicide because her boyfriend has another affaire. She is in the crisis. She does not know whether to

live or die. But through the help of her friends and her mother she comes out of these crises. Her mother helps her. She tells the villagers about Martin as to how Martin betrayed her daughter.

Erikson's development theory of adolescence begins with the search of their identity. In Erikson's psychosocial development theory, he suggests that identity versus confusion is the fifth stage of ego. This adolescence age is between 12 to 18 years. In this stage adolescent develops a sense of individuality. They want to explore their independence. They forge their self. Erikson has related the adolescent period to the conflict between identity and confusion. For example, in the short story of Alice Munro 'Boys and Girls' the narrator suffers from identity-crisis. She has a brother, Laird and her parents. Her father is an owner of the fox-farm. His duty is to sell the pelts in Montreal Company. Her mother is a house wife. The narrator helps her father in a farm but doesn't work in the house. She takes care of the animals like foxes and horses. Her mother insists her to work in the kitchen but she does not like it. Her grandmother visits her house. Usually, she comments on the narrator that: "Girls don't slam doors like that" Girls keep their knees together when they sit down."⁴ (DOHS page 199)

Her parents differentiate between Laird, the brother of the narrator and

the narrator. She tries to understand the difference between her and her brother. Mack, one of the horses of their field, stands in the barnyard. The narrator and Laird want to look the killing act which is at the hand of her father. Her father shoots Mack and the horse dies. The narrator is surprised to look this killing act. She cannot bear the killing act and she feels upset. Two weeks later, there is a chance to shoot Flora, a mare. The narrator hears that her father and Henry, her father's friend discuss about killing Flora. Flora is in the barnyard, she understands that they would kill her, she starts running in the farm. The narrator sees this, she is in the corner of the fence, Flora comes there, and her father shouts at the narrator that she should close the gate. But the narrator ignores it and opens the gate as wide as possible. Flora crosses the barnyard and comes on the roadways. They chase Flora with the truck. They carry the gun and knives. At the noon time, they come back to the house by butchering Flora. They kill her and the narrator becomes nervous. She favours Flora. She is very fond of the animals. She opens the gate this fact is told by Laird to her father on the dining table. The narrator cries, cannot swallow the food properly. Her father says, "*She's only a girl.*"

The narrator also agrees with this statement. Thus, she realises her own identity. She struggles to forge a strong

identity. In the short story 'Boys and Girls' the narrator helps her father in his fox farm. She dislikes female works. The feminist quest for her inner self begins at this early stage when she thinks about Liard, her brother and the other male co-worker. She tries to boost her a masculine qualities.

In the short story 'Red Dress 1946' Munro depicts about adolescence age. The boys and girls during this age are very eager to learn new things. For example, in this story the narrator learns smoking. It is her first experience. She dances with the boys and enjoys the party. She is in sociological crisis but she comes out from it and develops a sense of maturity. According to Freud, adolescents are found in romantic relationship. For Erikson, they are in crisis. They balance their life during the adolescence period. In the short story 'Red Dress-1946' the young girl is about to leave behind her, the 'boundaries of childhood' (page 154) and steps into the adult world with its varied hopes and failures. This types of crises are found in Alice Munro's short story 'Red Dress-1946'. In this story the narrator is at the age of adolescence. She is thirteen years and in ninth grade. Her mother stiches a red velvet dress for her Christmas party which is held in the school. The dress is very tight. It is in the princess style. She says, "I saw how my breasts, in their new stiff bras-

siers juttet out surprisingly, with mature authority, under the childish frills of the collar." (DOHS page 152)

The narrator feels insecure in the party. She doesn't want to mix with her friends. She knows only Lonnie who is her close friend. She does not want to dance. She thinks that her dress is not good. And she is not looking good in this red dress and in her hairstyle. But with help of Mary and Mason she comes out from her sociological crisis. Mason Williams is one of the heroes of the school who touches her waist and dance. He goes away by saying her "See you" but he does not come again. Raymond is a classmate of the narrator. He dances with her. She never speaks a word with him before the party. She smokes with Mary Fortune who was an officer of girls Athletic Society. After the dance party gets over, she wants to go home. Raymond is ready to drop her at home. They leave the school. He talks about the football. But the narrator does not know about it. He snuffles because of the cold and so she offers him Kleenex. Before he leaves her, he kisses her. She does not reveal about this incident to anybody.

In this way, psychological crises arise in the mind of the adolescents. In the short story 'An Ounce of Cure' the narrator is rescued by her mother. In the short story 'Boys and Girls' the narrator forges her identity and comes

out of the psychological crisis. And in the short story 'Red Dress 1946' she does not want to communicate with her mother and the mother is waiting for her in the kitchen but the narrator

does not open her secrets to her mother which reflects to the adolescence psychology in the short stories taken for the evaluation.

References

1. The Oxford Dictionary web: <https://en.oxforddictionaries.com/definition/adolescence>. October, 26 2018.
2. Longman Dictionary web: <https://www.ldoceonline.com/dictionary/adolescence>. October,26 2018.
3. Very well mind.com dated 4 Oct, 2018 time 11.04 am
4. Munro, Alice. *Dance of Happy Shades* Vintage 2000, P. 199, 152, 162
5. Munro, Alice. *Dance of Happy Shades* Vintage 2000, P. 162
6. Munro, Alice. *Dance of Happy Shades* Vintage 2000, P. 152

*Address for correspondence
deepali.dhopade@gmail.com*

Water Conservation

Rakesh Sarade

Research Scholar, Geography, R.T.M.N.U. Nagpur.

Introduction

Water is the biggest important resource on the Earth and the essential peripheral of the ecosystem, because all living things need it to support their living process. The development of modern industry, agriculture, and technology leads the world to catastrophe, which results in the pollution of water resources as well as their increased consumption. The goals to preserve water resources are determined by the range of necessities. First of all, it is an obligation of the humanity to save water resources for the future generations. Besides, it helps to reduce the level of used energy because water management consumes a huge amount of electricity. Finally, water is a habitat for the different wildlife representatives. Therefore, the world community tries to prevent water resources from their complete disappearance.

Importance of Water Conservation

Fresh, clean water is a limited resource. While most of the planet is covered in water, it is salt water that can only be consumed by humans and other species after undergoing desali-

nation, which is an expensive process. Occurrences such as droughts further limit access to clean and fresh water, meaning people need to take steps to reduce water use and save as much water as possible. In some areas of the world, access to water is limited due to contamination. People who have access to fresh water can take steps to limit their use of water to avoid waste. Explore these 5 reasons why conserving water is important to you. (Speer, 2012)

1. Without fresh water you will die in just a few days. Plain and simple, no sugar coating, it is a simple morbid fact that helps drive the point across, **water equals life**. Most of us learn this along the way, so why are you complacent when you see fertilizers, oil and other pollutants pour into rivers and streams each time it rains? Would you eat a fish with some weed killer marinade, or drink water with nice motor oil sheen on top? (Speer, 2012)

2. Using less water keeps money in your pocket. By utilizing basic water conservation techniques you are able to save thousands of gallons of water each year. You do the math, **use**

less water and the water company charges you less money. That sounds like a good deal all around. (Speer, 2012)

3. Protecting our natural eco-systems from further damage is critical, especially for the survival of some endangered species. The oceans, streams and lakes that are the lifeblood of so many local eco-systems are used as dumping grounds, hurting everything that relies on these water sources. (Speer, 2012)

4. Conserving water can also **save energy**. In order to pump the water from a central facility into your home or office, energy is required to run that equipment. For example, studies have shown that in California alone, 6.5 percent of all energy consumed goes towards moving water from one place to another. So saving water means using less energy which reduces your carbon footprint and helps the country become more energy independent. (Speer, 2012)

5. For our friends in Florida and other areas prone to sinkholes, water conservation can actually reduce the occurrence of sinkholes. When the natural aquifers run low, it leaves a gap where water once was. Simple gravity pushes the ground downward since there is now a void and voila, you have a sinkhole. (Speer, 2012)

Use of Water

There are many ways that we use our water and that is partly why it is so important that we conserve our water. Water is our most precious resource. Water is vital to life. Humans, trees and plants, animals are built up of usually water. All living things would die if it weren't for water. We use water for drinking, washing, cleaning, cooking, and growing our food as well as many, other things. (Lucas, 1991) The average Indians uses around 80-100 gallons of water daily. Even more than water is used by industries to generate electricity, manufacture goods, and transport people and goods.

Common household consume a lot of water. It may take between 20 and 30 gallons for one bath. The average toilet uses about 2-6 gallons of water per flush. It takes 15-35 gallons of water for one shower. Washing machine uses an average of 20 gallons per load. The kitchen sink takes roughly 25 gallons per day for preparing food and every washing dishes. The bathroom sink, used for washing hands, shaving and brushing teeth, requires about 13-15 gallons per day. These numbers are estimated for the average household in India.

Any town, villages and developed city, whether smallest or highest, use water. Biggest and Metro Cities use water for fire fighting, street cleaning, and watering areas such as parks,

grass, trees and flowers. All of the various businesses in our community also use water. Think about all the water that is used by dining room, coffee shop, health care hospitals, laundries, dry cleaning, biggest and smallest hotels, car washes, beauty parlor, hair-dressing salon and gym as well as all of the other commercial business in town and city.

Water is used in growing fertilizers, fungicide, and insecticide, which produce a greater crop yield, but can also contaminate the water. Most of the water used on farms is used for irrigation. Studies show that by using drip irrigation, farmers can conserve up to 65% of the water that it would normally take to sprinkle their crops using other systems of irrigation.

Hydroelectric plants are the largest users of water

Hydroelectric plants capture the kinetic energy of falling water to make electricity. They do this with a dam. The dam forces the water level to go up so that the water will have more power when falling. The force of the falling water pressing against the turbines' blades causes them to spin. The spinning turbines transmit the kinetic energy of the falling water to generators. The generators spin when the turbines spin generating electricity that will be transmitted on the power lines to homes and businesses.

The amount of electricity that a hydroelectric plant produces depends on two things: how far the waterfalls and the quantity of water falling. The higher the dam, the further the waterfalls and the more electric power produced. If the water falls twice as far, there will be twice as much electricity generated. The quantity of water that falls also affects the amount of power produced. The more water that flows through the turbines making them spin, the more electric power produced.

Of all the electricity in the world, about 20% is generated by hydropower. About 13.5% of all the electricity in the India is provided by hydropower. Hydropower generating prevents a lot of pollution. Hydropower generating is clean and does not leave any waste. Because of the electricity generated by hydropower, the amount of oil and coal needed to produce enough electricity is reduced. (Sobey, 1999)

Water is also used to cool the air. It is an important element in many products like chemicals, drugs, lotions, shampoos, cosmetics, cleaners, and also liquor. "Water is used in processing food and in innumerable factories and industrial processes including the manufacturing of paper. Water used in processing foods and beverages must be absolutely clean, while other industries such as a manufacturing plant may use a lower quality of water." (Dixin, 1984)

Pollution

Plant nutrients are another category of water pollution that creates special problems. There are three main plant nutrients that cause problems: nitrogen, phosphorus, and potassium. The plant nutrients are the main problem mostly because of the large amounts of them that into surface waters. Infectious Agents such as microorganisms and bacteria are especially significant pollutants of water because they cause diseases. The solution to plant nutrient pollution as well as infectious agent pollution is to properly treat all sewage and waste.

Organic chemicals include a wide variety of materials that pollute water including pesticides and herbicides used to get rid of undesirable plants and insects. These chemicals get into the water by being washed into rivers, streams, and lakes, and are usually carried in the sediment runoff. It is vital that we do as much as possible to keep these chemicals out of our rivers, streams, and lakes by disposing of the harmful products properly. (Seixas 1987)

Sewage and Organic Wastes are extremely significant pollutants because of the quantity involved. In addition to the wastes being carried from homes, large amounts of organic wastes result from food processing and industrial operations. Salts and Mineral Substances are pollutants that can be very troublesome. As water moves

across the land, it picks up natural salts and minerals. Salt in water is a major problem especially in irrigation. Mining waste has caused severe damage to some streams and rivers. There have been laws made to regulate mining which have helped to reduce the pollution of water from erosion and drainage of mines. (Seixas 1987)

“Thermal pollution is when the temperature of water is raised, like when water is used to heat or cool something. When water is heated and then put back into rivers, streams, and lakes, it causes a lot of problems for plants and animals that depend on that water. (Dixin 1984) Plants and animals cannot survive for long when the temperature is much higher than normal. Some industries are using cooling towers and other things to help reduce the temperature of water they have used so that they can reuse it for cooling purposes.

How to conserve water

There are many ways to conserve water. We need to always be thinking about conserving water. If we are thinking about it, we are less likely to be wasting the water that we use. (Lucas 1991) This is something that we must take seriously. It is our responsibility to conserve water whenever possible. (Dixin 1984) We must learn to save our water so that in the years ahead of us, we will have plenty of pure, clean water.

In the House

Drinking water

Try keeping a bottle of water in the refrigerator for cooling drinking water. Running tap water to cool it off for drinking water is wasteful. (Dixin 1984) Also, if you don't drink all of the water in your glass, rather than dumping the rest down the drain, use it to water a plant.

Dishwasher

Use your automatic dishwasher only when you have a full load. Your dishwasher uses the same amount of water for a small load of dishes as it would for a full load.

Washing machine

When using your automatic washing machine, adjust the water level to the correct setting for the size of load you plan to wash.

Check for leaks

Often faucets and pipes can have leaks and we don't even notice. Even the smallest leak can waste up to 20 gallons of water a day. Leaks waste water 24 hours a day, seven days a week, and can often be repaired with only an inexpensive washer. (Dixin 1984)

Check your toilets

Put a little food coloring into your toilet tank. If the color begins to appear in the bowl, without flushing, you have a leak that should be repaired as soon as possible.

Don't use the toilet as a waste basket

Every time you flush a facial tissue or other small bit of trash, you waste five to seven gallons of water.

Showers

Take shorter showers. Long, hot showers can waste five to ten gallons every unneeded minute. Limit your showers to the time it takes to soap up, wash down, and rinse off. You can also install a water-saving shower head to help reduce the amount of water used during a shower.

Baths

Take baths instead of showers. A bath in a partially filled tub uses less water than all but the shortest showers.

Brushing your teeth

Turn off the water while brushing your teeth. There is no need to keep water pouring down the drain. Just wet your brush and turn off the water. You can turn the water back on when you are ready to rinse.

Outside

Watering

Don't waste water by letting it fall on areas where it is not needed. Position your sprinklers so water lands on the lawn or garden, not on paved areas. Also avoid watering on windy days.

Do you need to water?

Water your lawn only when it needs it. A good way to see if your lawn needs watering is to step on the grass. If it springs back up when you

move, it doesn't need water. If it stays flat, then it needs to be watered.

How to water

Deep soak your lawn. "When you do water, do it long enough for the moisture to soak down to the roots where it will do the most good. A light sprinkling can evaporate quickly and tends to encourage shallow root systems. (Gardner 1982)

When to water

Water during the cool parts of the day. Early morning generally is better than dusk since it helps prevent the growth of fungus. (Seixas 1987)

Plants

Plant drought-resistant trees and plants. Many beautiful trees and plants thrive with far less watering than other species.

Washing the car

Don't let the water run while washing your car. Clean the car with a pail of soapy water. Use the hose just to rinse it off.

Hoses and Sprinklers

Don't play with hoses and sprinklers. These devices are for watering the lawn and garden. They are not toys and they use a lot of water.

Gardening

"Many people who use pesticides and fertilizers on their lawns and gardens do not realize the kind of damage they are doing to our natural environment. We all need to realize that we

can have a beautiful lawn or garden without using pesticides, herbicides, or fertilizers which harm people, wildlife, and the environment. (Richardson 1992) Some of the ways that you can help include organic gardening, composting, and landscaping with native plants.

Organic gardening is the best way to avoid contaminating our water. Organic gardening means growing plants in soil that is uncontaminated by chemicals and contains organic, natural substances which provide a healthy, natural habitat for the plants. "The ultimate purpose of organic gardening is to provide a source of food which is uncontaminated by foreign substances (chemicals - pesticides, herbicides, and fertilizers), and will replenish itself over time. This is achieved by paying attention to soil quality, beneficial insects, and barrier plants. It includes animals, insects, plants and soil which are all necessary parts to maintaining an ideal organic garden that will be replenishing." (R, Lal. 2015)

All living things are dependent upon water. That is why it is so important that we all realize the potential of conserving water. When we all work together to conserve our state's water, we can make a big difference. If we allow our water to continue to be polluted by chemicals and other poisons, it could mean permanent damage to our food supply.

References

1. Matthew Speer (2012) 5 Reasons Why Water Conservation is Important for Your Family in <http://www.isustainableearth.com>
2. (Speer, 2012)
3. (Speer, 2012)
4. (Speer, 2012)
5. (Speer, 2012)
6. (Speer, 2012)
7. Lucas, E. (1991). *Water: A Resource In Crisis (Seving The Planet)*. Childrens Pr.
8. Sobey, E. (1999). *Wacky Water Fun With Science*. Mc Gra-Hill ;1 Edition.
9. Dixin, M. (1984). *On The Waterway* . Franklin Watts; The Book Write Press Library Edition.
10. Seixas, J. S. (1987). *Water It Is, What It Does*. Green Willow; 1st Edition.
11. Seixas, J. S. (1987).
12. Dixin, M. (1984).
13. Lucas, E. (1991).
14. Dixin, M. (1984).
15. Dixin, M. (1984).
16. Dixin, M. (1984).
17. Gardner, R. (1982). *The Life Sustaining Resource Water*. Julian Messner.
18. Seixas, J. S. (1987).
19. Richardson, J. (1992). *The Watercycle*. Franklin Watts Ltd.
20. R, Lal. (2015). A System Approach To Conserveation Agriculture. *Journal Of Soil And Water Conservation*.

*Address for correspondence
rakeshsarade@gmail.com*

नागपूर महानगरपालिका निवडणुका २०१७

डॉ. अश्विनी ठाकरे

अंशकालीन प्राध्यापिका, हिस्लॉप कॉलेज, नागपूर

प्रस्तावना

भारतावर जवळजवळ दीडशे वर्ष इंग्रजांनी राज्य केले. इंग्रजांना भारतातून घालवून भारत जेव्हा १५ ऑगस्ट १९४७ ला स्वतंत्र झाला तेव्हा भारतानी लोकशाहीचा व सांसदीय शासन पद्धतीचा स्वीकार केला व लोकशाहीत निवडणुकीच्याच आधारे सरकार स्थापन होते. त्यामुळे निवडणुकांना लोकशाहीत अत्यंत महत्त्व प्राप्त झालेले दिसते. आपल्या संविधानाने स्वातंत्र्य, समानता, बंधुता, न्याय या मूल्यांचा स्वीकार केल्यामुळे संविधानातच प्रत्येक व्यक्तीला समानता प्रदान केली आहे. त्यामुळे जात, लिंग, पंथ, भाषा, धर्म, शिक्षित, अशिक्षित, या आधारावर व्यक्ती-व्यक्तीमध्ये कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव न करता सर्वांना प्रौढ मताधिकार दिलेला आहे. १८ वर्ष पूर्ण झालेल्या प्रत्येक व्यक्तीला मतदानाचा अधिकार देण्यात आलेला आहे. 'एक मत एक मूल्य' या आधारावर दर पाच वर्षांनी आपले प्रतिनिधी निवडून देण्यात येतात.

लोकशाहीत निवडणुकांना महत्त्व आहे. या निवडणुका केंद्र, राज्य, स्थितीत पंचायत राज्यस्तरावर होत असतात. निवडणुका स्वतंत्र व निःपक्ष वातावरणात पार पडल्या म्हणून शासनानी स्वतंत्र निवडणूक आयोगाची निर्मिती केली आहे. भारतात बहुपक्ष पद्धती अस्तित्वात असल्याने भारतात भाषा, धर्म, जाती यात विविधता दिसून येते आणि याच आधारावर भारतीय राजकीय पक्षांची निर्मिती झालेली दिसते.

या शोधनिबंधात आम्ही नागपुरातील महानगरपालिका निवडणुका २०१७ यांचा अभ्यास करणार आहोत. नागपूरमध्ये ३८ प्रभाग आहेत. त्यातील १३ प्रभागातील उमेदवारांच्या मुलाखती घेऊन आम्ही हे संशोधन पूर्ण केले आहे एवढीच आमच्या संशोधनाची व्याप्ती आहे.

उद्देश

नागपुरातील महानगरपालिका निवडणुकीत पुरुषांच्या उमेदवारांच्या तुलनेत स्त्री उमेदवार सक्षमपणे भूमिका पार पाडतात काय? त्यांच्यात जागतिक जागरूकता आहे काय? संविधानाने स्त्रियांना जे आरक्षण दिले आहे त्यामुळे निवडणुकांमध्ये स्त्री उमेदवारांची संख्या वाढली आहे काय? नागपुरातील स्त्रिया राजकारणात किती सक्रीय आहेत. स्त्रियांच्या सहभागामुळे राजकारणाची दिशा बदलू शकेल काय हा उद्देश समोर ठेवून हे संशोधन करण्यात आलेले आहे.

संशोधन पद्धती

नागपुरातील २०१७ च्या महानगरपालिका निवडणुकांचा अभ्यास करण्यासाठी आम्ही प्रश्नावली पद्धतीचा अवलंब करून १३ प्रभागातील महिला व पुरुष उमेदवारांच्या मुलाखती घेतल्या या संशोधनात प्रश्नावली व मुलाखती पद्धतीचे अवलोकन करण्यात आलेला आहे.

गृहीतक

१. नागपुरातील २०१७ च्या महानगरपालिकाचा अहवाल कळला.

२. नागपुरातील स्त्री उमेदवार राजकारणात किती सक्रिय आहे हे कळले.
३. पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रिया राजकारणात सक्षम भूमिका बजावू शकतात हे कळले.

नागपूर शहराचा इतिहास

लोकसंख्येच्या बाबतीत दहावा क्रमांक तर ग्रीन सीटी म्हणून देशात दुसऱ्या क्रमांकाचे हे शहर अलीकडच्या काळात गुन्हेगारीमध्ये सहाव्या क्रमांकावर आले आहे. भारताचे हृदय म्हणून ओळखले जाणारे नागपूर ३०० वर्षांचे झाले आहे. भारताची पर्यायी वैकल्पिक राजधानी म्हणून नागपूरची गृहमंत्रालयात नोंद असून सरदार पटेलांनी यासाठी पंडित नेहरूंकडे आग्रह धरला होता. त्यामुळेच पुलगाव, कामठी, सीताबर्डी, अंबाझरी, भद्रावती, जवाहरनगर अशा महत्वाच्या सैनिकी छावण्या, तळे व आयुध निर्मिती कारखान्यांची भरभराट झाली. असा या शहराचा इतिहास आहे.

भौगोलिक क्षेत्रफळ २१७.५६ चौ.कि.मी असलेल्या या शहराची लोकसंख्या १९९१ च्या जनगणनेनुसार १६,२४,७५७ अशी आहे. सध्या शहराची लोकसंख्या २०११ च्या जनगणनेनुसार २४,२०,०६० असावी २ मार्च १९५६ रोजी नागपूर मनपाची स्थापना झाली.

दलित, सवर्ण, हिंदी-मुस्लीम, बहुजन-ब्राम्हण वाद (१९९५ नंतरच्या काळात) येथे प्रभावी असल्याचे दिसते. स्वतंत्र विदर्भाचा व विदर्भाच्या विकासाचा प्रश्नही येथे महत्त्वपूर्ण ठरतो. मराठी विरुद्ध हिंदी भाषकांचा वादही सुप्ताव्यवस्थेत दिसतो. तसेच इथल्या व्यापार उद्योगधंद्यांवर, राजकारणावरही व्यापारी जातीचा प्रभाव आहे. त्यामुळे हिंदी, मराठी भाषकांचा वाद उफाळून वर येत नसला तरी तो सुप्ताव्यवस्थेत आहे हे निश्चित.

नागपूर महानगरपालिका निवडणुकीचा इतिहास

भारतीय संविधानाच्या ७३ व ७४ दुरुस्तीनुसार प्रत्येक राज्यासाठी राज्य निवडणूक आयोगाची स्थापना करण्यात आली. त्यानुसार महाराष्ट्र राज्य निवडणूक आयोगाची स्थापना २६ एप्रिल १९९४ रोजी करण्यात आली. संविधानातील भाग-१ मधील अनुच्छेद २४३ (के) नुसार ग्रामीण भागातील स्थानिक स्वराज्य संस्था जिल्हा परिषद पंचायत समिती व ग्रामपंचायत व अनुच्छेद २४३ (झे.ए.) नुसार नागरी भागातील स्थानिक स्वराज्य संस्था, महानगरपालिका, नगरपरिषद व नगरपंचायत यांच्या निवडणुका घेण्याची संविधानिक जबाबदारी राज्य निवडणूक आयोगावर सोपविण्यात आलेली आहे.

महाराष्ट्र राज्यात नागपूर महानगरपालिका ही भारताच्या महाराष्ट्र राज्याच्या नागपूर शहराची महानगरपालिका आहे. इ.स. २०१६-१७ मध्ये महाराष्ट्र राज्यात २७ महानगरपालिका अस्तित्वात आहेत. नागपूर शहराचे काम नागपूर महानगरपालिकेतर्फे चालते. याचे मुख्यालय नागपूर सिव्हिल लाईन्स येथे आहे.

३१ मे १८६४ ला नागपूरमध्ये नगरपालिका अस्तित्वात आली. त्यावेळेस सुमारे ६,००० क्षेत्रफळ असलेल्या नागपूर शहराची लोकसंख्या सुमारे ८२,००० होती. या नगरपरिषदेचे रूपांतर महानगरपालिकेत २ मार्च १९५१ या साली झाले. त्यावेळी या शहराचे महानगरपालिके अंतर्गत असलेले क्षेत्रफळ २१७.५६ चौ.कि.मी. होते व या शहराची त्यावेळची लोकसंख्या ४,८२,३०४ इतकी होती. हे शहर सध्या महाराष्ट्राची उपराजधानी म्हणून परिचित आहे. २६ डिसेंबर १९५० रोजी या संस्थेचा हीरक महोत्सव साजरा करण्यात आला.

३१ मे १८६४ नागपूर शहरात नगरपालिका अस्तित्वात आली. २ मार्च १९५१ मध्ये नगरपालिकेचे महानगरपालिकेमध्ये रूपांतर झाले. १३ व १५ जून १९५२ ला पहिली महानगर-पालिका निवडणूक झाली. अशाप्रकारे आजपर्यंत खालील महापौर नागपूर महानगरपालिकेमध्ये पहावयास मिळतात.

१. २० जुलै १९५२ — पहिले महापौर — बॅरिस्टर शेषराव वानखेडे.
२. ३१ जुलै १९६२ — पहिले दलित महापौर — डॉ. डी. पी. मेश्राम.
३. ५ फेब्रुवारी १९९६ — पहिली महिला महापौर — कुंदाताई विजयकर.
४. पहिले आदिवासी पुरुष महापौर — देवराव उमरेडकर.
५. पहिली आदिवासी महिला महापौर — मायाताई इवनाते.
६. १२ ऑगस्ट २०१३ ला — जैतूनबी अंसारी पहिली महिला मुस्लिम उपमहापौर.
७. महापौर — नंदा जिचकार (२०१७)
८. उपमहापौर — दीपक पाडीकर (२०१७)
९. महानगरपालिका आयुक्त — श्रावण हर्डीकर (२०१७)

२०१७ नागपूर महापालिकेच्या ३८ प्रभागातील एकूण १५१ वार्डात प्रशासन मतदानाची संपूर्ण प्रक्रिया पूर्ण करणार आहे. २० लाख ९३ हजार ३१२ मतदारांना त्यांच्या त्यांच्या मतदानाचा हक्क बजावता यावा यासाठी २ हजार ७८३ मतदान केंद्रावर मतदानाची व्यवस्था करण्यात आली. यावेळी मतदारांना प्रथमच चार मते द्यायची होती. त्यांच्यापुढे 'नोटा'(नकारात्मक मतदान)चाही पर्याय होता. १५१ जागांसाठी ७६ महिलांसह एकूण १ हजार

१३५ उमेदवार मतदान रिंगणात होते. निर्भयतेने मतदान व्हावे म्हणून सर्वच केंद्रावर पुरेसा सुरक्षा बंदोबस्त करण्यात आला होता. १६२ मतदान केंद्र ३ हजार ७७ इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्र आणि ९ हजार ४५६ बॅलेट युनिट होते.

माहितीचे विश्लेषण

नागपूर महापालिकेच्या ३८ प्रभागातील एकूण १५१ वार्डात मंगळवारी सकाळी ७.३० वाजतापासून मतदान झाले. प्रशासनाने मतदानाची संपूर्ण प्रक्रिया पूर्ण केली. २० लाख ९३ हजार ३९२ मतदारांना त्यांच्या मतदानाचा हक्क बजावता यावा, यासाठी २ हजार ७८३ मतदान केंद्रावर मतदानाची व्यवस्था करण्यात आली होती. यावेळी मतदारांना प्रथमच चार मते द्यायची होते. त्यांच्यापुढे 'नोटा' नकारात्मक मतदानाचाही पर्याय होता. मतदानासाठी जिल्हा प्रशासनाने सुटी जाहीर केली. १५१ जागांसाठी ७६ महिलांसह एकूण १ हजार १३५ उमेदवार मतदानाच्या रिंगणात होते.

यात भारतीय जनता पक्ष, काँग्रेस, शिवसेना, राष्ट्रवादी, काँग्रेस, बसपा, विदर्भवादी संघटनांसह अनेक स्थानिक आघाड्यांच्या उमेदवारांचा समावेश होता. जास्तीत जास्त मतदान व्हावे म्हणून निवडणूक आयोगाने सहा महिने आधीपासून प्रचार आणि प्रसाराच्या माध्यमातून जनजागृती मोहीम राबविली. सुमारे एक लाखांवर अधिक नवमतदारांनी त्यांची नोंद मतदार म्हणून केली. १६२ मतदान केंद्र संवेदनशील होते. सुमारे १५ हजार अधिकारी व कर्मचारी निवडणुकीत व्यस्त असून ३ हजार ७७ इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्र आणि ९ हजार ४५६ बॅलेट युनिट होते.

भारतीय जनता पक्ष आणि काँग्रेस अशी थेट लढत या निवडणुकीत होती. काही प्रभागात

बसपा राष्ट्रवादी आणि शिवसेनेचा प्रभाव होता. यावेळी अपक्ष उमेदवारांचीही संख्या मोठ्या प्रमाणात होती. सर्वात जास्त उमेदवार प्रभाग क्र. २ मध्ये (५१) तर सर्वात कमी उमेदवार प्रभाग क्र. ३८ मध्ये (१४) होते. प्रभाग ५ मध्ये (२६) तर सर्वात कमी प्रभाग ३६ ब (२) उमेदवार होते.

प्रभाग ३८ उमेदवार ११३५

मतदार २० लाख ९३ हजार ३९२

मतदान केंद्र ९६१ इमारती २,७८३ (बूथ)

संवैधानशील मतदान केंद्र — १६२

सर्वात जास्त उमेदवार — ५१ उमेदवार

सर्वात कमी उमेदवार — प्रभाग क्र. ३८

— १४ उमेदवार

प्रभाग क्र ३६ (ब) २ उमेदवार

प्रभाग क्र ५ (ड) २० उमेदवार

प्रभाग ३८ व ३७ प्रभागात ४ अध्यक्ष एका प्रभागात फक्त ३ सदस्य आहेत. प्रभाग क्र. १ त्यामध्ये पूर्व नागपूर या प्रभाग ३८ मध्ये पश्चिम व पूर्व नागपूरमध्ये ३० जागा या रिजर्व झाल्या. अ.जा.साठी आणि १२ जागा आरक्षित झाल्या. अ.जा. उमेदवारासाठी आणि त्याचवेळी ४१ जागा रिजर्व झाल्या. इमाव उमेदवारासाठी व ३४ जागा या महिला व पुरुष या उमेदवारांसाठी लढण्यासाठी झाल्या. दोन जागा या प्रभागात आधीच आरक्षित झाल्या महिला उमेदवारासाठी.

१. एकूण ३८ प्रभागांमधून १३ प्रभागाची निवड करण्यात आली. या १३ प्रभागांमधून १ पुरुष व १ महिला असे २६ उमेदवार वेगवेगळ्या प्रभागातून निवडण्यात आले.

२. दिनेश यादव, भावना लोणारे, सुषमा चौधरी, प्रगती पाटील, विनोद कन्हारे, पल्लवी श्यामकुळे, लहुकुमार बहेती,

संजय सरायकर, पदमा उके, विलास ठाकरे, जया काटले, विजय राऊत, वर्षा ठाकरे, अमर बागडे, विलास भालेराव, सांगोले मनोज, नेहा निकोसे, दर्शनी धवड अंबादे, भाग्यश्री काननोडे वरील उमेदवारांचे शिक्षण १२ वी ते पी.जी. पर्यंत आहे. पुरुष उमेदवार ६० टक्के शिक्षित आहेत व महिला उमेदवार ५० टक्के शिक्षित आहेत.

३. एकूण मतदारांची संख्या २०,९३,३९२ आहे. यापैकी ४ स्त्री मतदार १०,२२,३९९ आणि ६ पुरुष मतदार १०,७०,९३० आहेत.

४. महिला शिक्षित काही प्रभागातील महिला ५० टक्के काही ३० टक्के तर काही ८० टक्के शिक्षित आहेत.

५. काही प्रभागातून ५० टक्के काही ७० टक्के आणि ४० टक्के शिक्षित उमेदवार आहेत.

६. अनुसूचित जाती जमातीच्या महिलांचे प्रमाण

७. अनुसूचित जाती जमातीच्या पुरुषांचे प्रमाण

८. उमेदवार भाजपा, काँग्रेस, राष्ट्रवादी काँग्रेस, विदर्भ माझा, शिवसेना, अपक्ष, महाराष्ट्र, नवनिर्माण सेना, राष्ट्रीय समाज पक्ष, राष्ट्रीय जनसुराज्य पक्ष, विदर्भ माझा पार्टी, बहुजन रिपब्लिकन सोशलिस्ट पार्टी, बहुजन समाज पार्टी ऑल इंडिया, मुस्लीम लीग, इत्यादी पक्षांचे आहे.

९. मी याच भागातील रहिवासी असल्यामुळे तसेच मला जनसेवा करायची आहे म्हणून

१०. काही सदस्य या आधी दुसऱ्यांदा — तिसऱ्यांदा निवडून आलेले आहेत तर

- काही पहिल्यांदा निवडणूक लढवीत आहेत.
११. याआधी जनतेच्या संपर्कात येण्यासाठी इलेक्ट्रॉनिक मिडीयाचा वापर केला व्हॉट्स अॅप, संदेश, फोन, करून प्रत्यक्षात भेटी देऊन जनसंपर्कात आली.
१२. निवडणुकीचे तिकीट घेताना गरिबी असल्यामुळे आर्थिक कारणांना सामोरे जावे लागले.
१३. निवडणुका लढविण्यामागचा उद्देश सामाजिक कार्य करणे, जनसेवा करणे, गरजू व दुर्बल लोकांची सेवा करणे व त्यांना सरकारी योजनांचा प्रत्यक्ष लाभ भेटवून देणे हा आहे.
१४. नागरिकांच्या मूलभूत सुविधांना सर्वप्रथम स्थान देण्यात येईल व ते प्रश्न कायम-स्वरूपी सोडविण्याचा प्रश्न मनपाच्या माध्यमातून केला जाईल.
१५. पाणी, रस्ते, कचरा व कचऱ्याची विल्हेवाट ह्या प्रामुख्याने संपूर्ण प्रभागात भेडसा-वणाऱ्या समस्या आहेत. या समस्यांचे आम्ही निर्मूलन करू.
१६. महिलांच्या पात्रतेप्रमाणे त्यासाठी गृह-उद्योगांची निर्मिती व अन्य कुटीरउद्योग निर्मिती करण्याचा प्रयत्न राहिल व बचतगटाच्या माध्यमातून त्यांना स्वयंप्रेरित करू.
१७. महिलांच्या राजकारणात २०.४८ टक्के सहभाग आहे. २०१७ च्या नागपूरच्या महिला महापौर नंदा जिचकार यांना करण्यात आले आहे.
१८. महिलांना जागृत करण्यासाठी बचत गटांची निर्मिती लघुउद्योग, गृहउद्योगांना प्राधान्य देण्यात येईल. महिलांसाठी प्रौढ शिक्षण राबविल्या जातील.
१९. प्रभागातील महिलांना पाण्याची समस्या रस्त्यावरील विद्युत, कचऱ्याची समस्या, मोकाट कुत्र्यांची समस्या इत्यादी समस्यांना सामोरे जावे लागते.
२०. ग्रामीण भागात महिला उमेदवारांसाठी ५० टक्के आरक्षण दिले असूनही राजकारणात पुरुषांचीच मक्तेदारी दिसते. पुरुष महिलांच्या तुलनेत जास्त सक्रीय असतात.
२१. नागरिकांना दिलेली आश्वासने पूर्ण करण्यासाठी प्रत्यक्षात भेटी देऊन त्यांच्या समस्यांचे निवारण करण्यात येईल.
२२. प्रभागात नियमित कचऱ्याच्या गाडीची सोय करून त्यावर कायमस्वरूपी तोडगा काढण्यासाठी नागरिकांमध्ये पर्यावरणसंबंधी जागृती निर्माण करू.
२३. सौरऊर्जा हा ऊर्जेचा स्वस्त पर्याय आहे. त्याकरिता नागरिकांना शासनाच्या माध्यमा-तून सौरऊर्जेकरिता सबसीडीची व्यवस्था करून देऊ जेणेकरून सर्व घराघरांमध्ये सौरऊर्जेवर चालणाऱ्या दिव्यांची व्यवस्था होईल.
२४. ज्येष्ठ नागरिकांसाठी उद्यान, वॉकिंग ट्रॅक, ग्रीन जीम, हास्य क्लब, व नागरिकांना बसण्यासाठी लाकडांच्या बाकडांची सोय करण्यात येईल.
२५. शाळा, महाविद्यालयाच्या माध्यमातून वृक्षारोपण करणे त्याचप्रमाणे मनपाच्या माध्यमातून प्रत्येक घरात एक वृक्ष विनामूल्य लावून देण्याची सुविधा करू.
२६. पर्यावरणाबाबत जनजागृती करून वृक्षारोपणाचा कार्यक्रम करू.

२७. प्रत्येक प्रभागामध्ये वर्षातून दोनदा मोफत आरोग्यशिबिराची सोय करू.
२८. उद्यानात क्रीडासाहित्य उपलब्ध करून देऊ तसेच मैदानांची निर्मिती करू उदा. बास्केटबॉल मैदान, क्रिकेटचे मैदान इत्यादी.
२९. होय — शासनाच्या विविध योजनांचा लाभ गरजू, दुर्बल लोकांना मिळवून देऊ व त्यांना वेळोवेळी संबंधित माहिती देऊ.
३०. होय.
३१. होय — ज्या घरात शौचालय नसेल तेथे शासनाच्या निधीतून शौचालय बांधण्याची सोय करून देण्यात येईल.
३२. वाढती बेकारी व दारिद्र्य हे लक्षात घेता विद्यार्थ्यांना अध्ययन केंद्राची सोय मोफत निर्माण करून देण्यात येईल. त्याचप्रमाणे स्पर्धा परीक्षेकरिता गरजू विद्यार्थ्यांना मोफत प्रशिक्षण वर्गाची सोय निर्माण करून देण्यात येईल.
३३. जनतेत राजकीय जागृती निर्माण करून त्यांना शिबिरांमार्फत मार्गदर्शन केल्या जाईल व राजकीय सहभागाचे महत्त्व पटवून देण्यात येईल.
३४. वृत्तपत्र, दूरदर्शन, दूरध्वनी या विविध माध्यमांद्वारे पक्षाचा उद्देश, पक्षानी केलेल्या कार्याचा आढावा या माध्यमांद्वारे देण्यात येईल.
३५. सोशल मिडीया निवडणुकीच्या काळात सकारात्मक असतात कारण या माध्यमातूनच विविध पक्षांची ध्येय धोरणे, जनतेपर्यंत पोहचविण्याचे काम केल्या जाते व त्या माहितीच्या आधारे जनता पक्षाबद्दल आपले विशिष्ट मत तयार करित असते.
३६. होय — कारण पूर्वीपिढीत उत्साह मोठ्या

- प्रमाणात पाहायला मिळतो व त्यांची कार्यक्षमता व इच्छाशक्ती ही दुर्दम्य असते त्यामुळे याचा फायदा पक्षाला मजबूत करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात होऊ शकतो.
३७. भारत सरकारच्या डॉक्यूमेंट योजनेअंतर्गत विविध तरुण व होतकरू तरुणांच्या माध्यमातून विविध उपक्रम राबवून घेऊ. त्याचा फायदा तरुणांना त्याचबरोबर शासनाला देखील होईल.
३८. होय — विद्यार्थी गट, महिला गट, कामगार गट, शिक्षित गट यांच्या माध्यमातून प्रभागात विविध योजना राबवून घेऊ. उदा. — पथनाट्य, महिला मेळावे, जनजागृती, अंधश्रद्धा दूर करणे इ.
३९. तरुणांमध्ये राजकीय जागृती निर्माण करून त्यांना राजकारणाचे महत्त्व पटवून देऊ व तरुण वर्ग राजकारणाची दिशा कशा प्रकारे बदलवू शकतो हे त्यांना पटवून देऊ.
४०. होय — तरुणांच्या सक्रीय सहभागामुळे राजकीय दिशा बदलू शकते.
४१. होय — उमेदवार शिक्षित असतील तर ते लोकांच्या समस्या शासनापुढे जास्त चांगल्या पद्धतीने मांडू शकतील व त्यावर तोडगा काढू शकतील.
४२. होय
४३. दारिद्र्य व बेकारीमुळे मोठ्या प्रमाणात शैक्षणिक गळती होण्याचे प्रमाण पहावयास मिळते. त्यावर उपाययोजना म्हणून प्रत्येक गरीब मुलासाठी मोफत गणवेश व त्यास सकस आहार, शाळेत जाण्याकरिता साईकलीचे मोफत वितरण करू.
४४. सध्या नागपूर महानगरातच गुन्हेगारीचे प्रमाण हे दिवसेंदिवस वाढतांना दिसत आहे.

४५. गरिबी व वाढती बेकारी हे गुन्हेगारी वाढण्यामागील कारण दिसून येते. त्यावर उपाययोजना म्हणून तरुणांकरिता रोजगार निर्मितीची साधने उपलब्ध करून देऊ.
४६. जे गरजू व होतकरू विद्यार्थी आहेत त्यांना शिक्षणाकरिता स्कॉलरशिपची सोय करून देऊ किंवा शैक्षणिक साहित्य मोफत देऊ व विनामूल्य वाचनालय व प्रशिक्षण केंद्राची निर्मिती करू.
४७. आम्ही गत वर्षी प्रभागाच्या सुधारणेकरिता सूचना सुचविल्या होत्या. त्याची काही प्रमाणात अंमलबजावणी झाली.
४८. होय — प्रभाग विकास योजना राबविण्या-करिता शासनाकडून निधी मिळतो. जसे रस्ते तयार करणे, क्रीडा साहित्य खरेदी, ज्येष्ठ नागरिकांकरिता ग्रिनजीमची सोय, वाचनालये तयार करणे इत्यादी महत्त्वपूर्ण कार्याकरिता शासन आर्थिक साहाय्य देते.

निष्कर्ष

२०१७ च्या महानगरपालिकेच्या निवडणुकांचा अभ्यास केल्यावर असे दिसून आले की, २०१७ च्या महानगरपालिकेच्या निवडणुकीत पुरुषांच्या बरोबरीने महिला उमेदवार उभ्या होत्या. पुरुष व स्त्री उमेदवार शिक्षित असल्याचे दिसून आले. एकूण ३८ प्रभागातील काही जागा अ.जा. महिलांसाठी काही जागा अ.ज. व इमावसाठी तर काही जागा खुल्यासाठी आरक्षित होत्या. त्याच प्रभागात राजकीय पक्षांनी आपल्या महिला उमेदवार उभ्या केलेल्या दिसतात. नागपूरच्या निवडणुकीत प्रमुख लढत भाजपा, काँग्रेस व राष्ट्रवादीमध्ये दिसून येते. (उमेदवार उभा आहे व या उमेदवार एकूण महिला या शिक्षित असलेल्या दिसून येतात.)

या उमेदवारांनी निवडणुकींचा प्रचार करण्यासाठी इलेक्ट्रॉनिक मिडियाचा वापर प्रचार करून जनतेला जागृत केला आहे. ८० टक्के उमेदवारांचा निवडणुका लढविण्याचा उद्देश समाजकार्य करणे, आपल्या विभागाचा व नागपूरचा विकास करणे, तसेच महिलांचे सामाजिकीकरण करून त्यांना जागृत करणे व त्यांचा राजकारणात सहभाग वाढविणे हा आहे

नागपुरातील महापौरपद खुल्या महिला वर्गासाठी आरक्षित आहे. त्यामुळे सौ. नंदा जिचकर भाजपाच्या उमेदवार खुल्या वर्गातील असून त्यांची निवड नागपूरच्या महापौर म्हणून झाली आहे तसेच उपमहापौरपद हे दीपक पार्डीकर ह्यांच्याकडे आहे.

या निवडणुकीमध्ये एकूण ११३५ उमेदवार उभे होते. त्यापैकी १०८ उमेदवार भाजपा ह्या पक्षाचे निवडून आले. त्यामुळे भाजपा या पक्षाला बहुमत मिळाले असून त्यांचे सरकार स्थापन झाले आहे. यंदा सभागृहात ८० नगर-सेविका निवडून आल्या. यात भाजपाच्या ६८ नगरसेविका आहेत व ४५ नगरसेवक आहेत. या निवडणुकांमध्ये पहिल्यांदाच मतदाराला चार मते द्यायची होती. ही चार मते अजा, अज, इमाव व खुला अश्या प्रकारची होती. काही प्रभाग हे अजा महिलांसाठी काही, अज महिलांसाठी, काही इमाव महिलांसाठी तर काही प्रभाग खुला महिलांसाठी राखीव होते. या चार मतदारांसाठी पांढरा, पिवळा, निळा, गुलाबी मतपत्रिका वापरण्यात आल्या होत्या. पण काही प्रभागातील मतदार शिक्षित नसल्यामुळे त्यांना कसे मतदान करायचे हे कळले नाही आणि त्यामुळे नागरिकांमध्ये मतदान करण्याविषयी संभ्रम निर्माण झाला.

संदर्भ सूची

१. (साप्ताहिक महाराष्ट्र मुबई १५ जानेवारी २००१ प्र. क्र. २७) ३. [www. NMC election 2017.org](http://www.NMCelection2017.org), October 1, 2018
२. (महाराष्ट्राचे राजकारण राजकीय प्रक्रियेचे स्थानिक संदर्भ, सुहास पाळशीकर, नितीन विरमले, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, जानेवारी, २००४, पेज नंबर १६०) ४. [www.महाराष्ट्र निवडणूक आयोग.org](http://www.महाराष्ट्रनिवडणूकआयोग.org), October 1, 2018

*Address for correspondence
ashwinithakre83@gmail.com*

Our Contributors

1. Dr. Ratnaprabha Anjangaokar Lanjewar, Associate Professor, Head, Dept. of Marathi, L.A.D. & Smt. R.P. College for Women, Shankarnagar, Nagpur.
2. Dr. Parivartika Ambade , Associate Professor Head, Dept. of Hindi, L.A.D. & Smt. R.P. College for Women , Shankarnagar, Nagpur.
3. Dr. Meenakshi Wani, Assistant Professor, Dept. of Hindi, L.A.D. & Smt. R.P. College for Women, Shankarnagar, Nagpur.
4. Meenakshi Bhoyar, Research Scholar, Marathi, R.T.M.N.U. Nagpur.
5. Dr. Ashwini Thakre, C.H.B. Hislop College, Nagpur.
6. Dr. Reshma Tazayeen, Assistant Professor, Dept. of Urdu, L.A.D. & Smt. R.P. College for Women, Shankarnagar, Nagpur.
7. Aboli Savadekar Vyas, Research Scholar, Sanskrit, K.K. Sanskrit University, Ramtek.
8. Deepali Dhopade, Research Scholar, R.T.M.N.U. Nagpur.
9. Dr. Bhavana Khapekar, Assistant Professor, Commerce, L.A.D. & Smt. R.P. College for Women, Shankarnagar, Nagpur.
10. Dr. Shreeja Kurup, Assistant Professor, Commerce, LAD & Smt. R.P. College for Women, Shankarnagar, Nagpur.
11. Ms. Prajakta Sathe, Student, P.G. Commerce, L.A.D. & Smt. R.P. College for Women, Shankarnagar, Nagpur.
12. Dr. Sawan G. Dharmपुरीwar, Assistant Professor, Dept. of English, Vidyasagar Kala Mahavidyalaya, Khairi (Bijewada), Ramtek.
13. Rakesh Z. Sarade, Research Scholar, Geography, R.T.M.N.U. Nagpur.
14. Mrudula Tapas, Research Scholar, Sanskrit, K.K. Sanskrit University, Ramtek.
15. Kavita Holey, Associate Professor, Head, Dept. of Sanskrit Sahitya Tatha Bhasha Sankay, K.K. Sanskrit University, Ramtek.

Research Journal

Call for Papers

Research papers, research articles, research accounts, review articles, book reviews, research news, commentary, communication, etc. on the subjects from the Faculties of Humanities, Social Sciences and Commerce are invited for the publication in the **Research Journal Vol. 14, Issue 1, 2018**.

The articles may be sent as an e-mail attachment to **ladresearchjournal@gmail.com** or two printed/typed copies alongwith CD by post on or before **31st December 2018** at the following address : **The Convenor, Research Journal, L.A.D. and Smt. R. P. College for Women, Shankar Nagar, Nagpur - 440 010**.

GUIDELINES FOR CONTRIBUTORS

Two issues of Research Journal are published every year. Of these, the first issue covers research papers pertaining to Humanities, Social Sciences and Commerce and the second issue incorporates research papers from Science, Home Science, Applied Electronics, Cosmetic Technology, Hotel Management and Catering Technology, Interior Designing and both the issues cover research topics of interdisciplinary studies.

Manuscript Preparation : Papers must normally present results of original work. Reviews and articles based on important fields and emerging areas will also be considered for publication. Submission of the script will be held to imply that it has not been previously published and is not under consideration for publication elsewhere and further that, if accepted, it will not be published elsewhere. The guidelines for contribution are given in the journal. The format for contributors given in the journal should be submitted along with the manuscript. The decision of the Editorial board will be final for selection of the paper for publication. For any other information, contact : The Convenor, Research Development Cell, L.A.D. and Smt. R. P. College for Women, Nagpur.

Papers should be typed in double space on one side of the white paper. Pages should be numbered starting from the title page, text of the paper, references, tables and figures. The title page should include the title of the paper, name/s of author/s and the name of the institution/s. The name of the author should not appear anywhere else in the paper. The paper should include :

1. **Title** : It should be short and expressive and should contain words suitable for indexing.
2. **Abstract** : All papers must have an abstract of not more than 200 words, should convey main points of the paper, outline the result and conclusions. Presentation of numerical results should be avoided in the abstract.
3. **Key words** : About 3-5 words should be provided for indexing and information retrieval. Phrases of several words should be avoided.
4. **Text** : All papers should have a brief introduction. The text should be intelligible to readers in different disciplines. All technical terms, symbols and abbreviations should be defined. In case of scientific papers, the units of measures should be either metric or SI. Tables must be numbered in Arabic numerals in their order of appearance in the text. Tables should have descriptive title. Line drawings, figures, should be roughly twice the printed size and submitted in duplicate. Photocopies of photographs should not be submitted. Handwritten symbols and equations should be avoided as far as possible. Spelling of the symbols may be typed and provided in brackets alongwith the symbol at the end of the paper on a separate sheet.

The text should incorporate the following details :

- i) Brief introduction focusing on literature and scope of study
 - ii) Subheads at appropriate places such as materials and methods, observations, results, discussions or result and discussion, conclusions, etc.
 - iii) Illustrations that will help a general reader.
 - iv) **Manuscript** - It should be submitted on Compact Disc in MS-Word format alongwith two hard copies. The paper size should be A4 with 1" margin from all sides. **The font 'Times New Roman' of point size 12 for English contribution and font 'Kruti Dev 50' or 'Shree Dev 0708' of point size 14 for Marathi and Hindi should only be used.**
5. **References** : References should be given as per the directions in **MLA Style Sheet 8**.
 6. **Acknowledgement** : Author may acknowledge the help received during the course of investigations in 2-3 lines at the end of references.

7. The word limit for various contributions :

Review Articles	: 2500 words, cited references not more than 50
Research Paper	: 2500 words
Research Account	: 2500 words, cited references not more than 50
Research Articles	: 2500 words
Book Review	: 1500 words
Research Communication	: 500 words
Research News	: 500 onwards

8. Subscription rates :

- a) Institutional : Rs. 2000/- per annum (two issues)
- b) Author/First Author : Rs. 1000/- (one copy)

FORMAT FOR SUBMISSION OF RESEARCH PAPER / ARTICLE

Title of Paper _____

Name of Contributors _____

Institutional Address _____

Residential Address _____

Ph. No. Resi. _____ Off. _____

E-mail _____ (Mob.) _____

Designation _____

Qualifications _____

Publications _____

(Attach a separate sheet if required)

Any other (awards, citations etc.) _____

Declaration

The research paper/article entitled _____

contributed by me/us for publication, in the **Research Journal (ISSN 0974-0317) Vol. 14, No. (1), 2018** is my own original work. It has not been sent for publication in any other research journal.

Signature of author

Date : _____

(Name and Designation)

Mob. No. _____

Encl. : CD with Two hard copies

e-mail : _____

Panel of Peer Reviewers

Research Journal, Volume 13, (Issue 1), 2017 (ISSN 0974-0317)

1. **Dr. Mohd. Azhar Hayat** Retd. Asso. Prof. & Head, Dept. of Urdu,
Yashoda Girls College, Nagpur.
2. **Dr. Sarosha Nasreen Quazi** Retd., Head, Dept. of Urdu, V.N. Govt. Institute of Arts and
Social Sciences, Nagpur.
3. **Dr. Mrunal Maind** Retd. Asso. Prof. & Head, Dept. of Hindi, C.J. Patel College of
Arts, Commerce & Science College, Tiroda.
4. **Dr. Neeta Singh** Asso. Prof. & Head, Dept. of Hindi, City Binzani College,
Umrer Road, Nagpur.
5. **Dr. Mrunalini A. Bande** Retd. Asso. Prof. & Head, Department of Marathi,
L.A.D. & Smt. R.P. college for Women, Shankar nagar, Nagpur.
6. **Dr. Sangeeta Deshpande** Asso. Prof. & Head, Department of Commerce,
Tirpude College of Management, Nagpur.
7. **Dr. Dini Menon** Asso. Prof. & Head, Department of Commerce,
Hislop College, Nagpur.
8. **Dr. Jyoti Patil** Principal , Renuka Mahavidyalaya, Nagpur.
9. **Dr. Reeta Harode** Retd. Head, Dept. of English, V.N. Govt. Instituted of Arts
& Social Science College, Nagpur.
10. **Dr. Girish Sapate** Asso. Prof. & Head, Department of Marathi,
Vidyasagar Kala Mahavidyalaya, Khairi (Bijewada), Ramtek.
11. **Dr. Sushama L. Damodare** Asst. Prof, V.N. Govt. Institute of Arts and Social Sciences,
Nagpur.
12. **Dr. Sujata W. Damke** Asst. Prof. Dept. of Geography, Vidarbha Govt. Institute of
Science and Humanities, Amravati.
13. **Dr. Harekrushna Agasti** Head, Dept. of Veda tatha Vyakaran, K.K. Sanskrit University,
Ramtek.
14. **Dr. Kalapini Agasti** Asso. Prof. Head, P.G. Dept. of Bhartiya Darshana,
K.K. Sanskrit University, Ramtek.